

Τσιγγάνοι και κοινωνικός αποκλεισμός

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΜΟΥΧΕΛΗ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ. Το θέμα του κοινωνικού αποκλεισμού των Τσιγγάνων εξετάστηκε στη βάση της αδυναμίας πρόσβασής τους στα κοινωνικά αγαθά (εκπαίδευση, εργασία, στέγη, χρήση υπηρεσιών υγείας και πρόνοιας). Η ύπαρξη στερεοτύπων και προκαταλήψεων στην περιβάλλουσα κοινωνία συνεκτιμήθηκε ως σημαντικός παράγοντας κοινωνικού αποκλεισμού αυτής της ομάδας.

Η τάση για εδραιοποίηση των Τσιγγάνων που παρατηρείται τις τελευταίες δεκαετίες τούς οδηγεί στη δημιουργία αυτοσχέδιων οικισμών στις παρυφές των μεγάλων αστικών κέντρων, που στερούνται βασικών έργων υποδομής. Συχνά παρουσιάζονται φαινόμενα συγκρούσεων και απόρριψης από τους περιβάλλοντες πληθυσμούς. Ο αναλφαριθμητισμός ξεπερνά το 65%, ενώ η ανεργία αποτελεί ουσιαστικό πρόβλημα των Τσιγγάνων. Επιπλέον η χρήση των υπηρεσιών υγείας, πρόνοιας και κοινωνικών ασφαλίσεων δεν θεωρείται ικανοποιητική.

Οι κρατικές πολιτικές παρέμβασης – από τη δεκαετία του '80 – με κύριο φορέα τη Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, που αφορούν κυρίως την εκπαίδευση και λιγότερο την εργασία, δεν υπήρξαν ιδιαίτερα αποτελεσματικές και παρουσιάζουν οργανωτικά προβλήματα, απότοκα των εγγενών δυσλειτουργιών του ελληνικού δημόσιου τομέα. Υπάρχουν επίσης μικρότερης κλίμακας προγράμματα φορέων δημοσίων και μη.

Οι προτάσεις για πολιτικές παρέμβασης εστιάστηκαν στα προαναφερθέντα προβλήματα, με την προϋπόθεση εκπόνησης ερευνητικών εργασιών για την τσιγγάνικη κοινωνία και κοιλούρα και με άμεση συμμετοχή των ίδιων των Τσιγγάνων.

Gypsies (Rom) and Social Exclusion

ADAMANDIA MOUHELI

ABSTRACT. *The issue concerning the social exclusion of Gypsies has been examined in relation to their lack of access to social goods (i.e. education, employment, housing, health, welfare).*

In the last decades, the tendency for Gypsies to settle, has prompted some groups to establish improvised settlements for themselves on the outskirts of large cities, most of which lack essential facilities. Conflicts and rejection have been quite common phenomena among the surrounding inhabitants.

The rate of illiteracy among the Gypsies is high – over 65% – while unemployment is also a major problem. Moreover the use of health services, social welfare and social security services has been considered inadequate.

The state intervention policy – since the 80's responsible institution has been the General Secretariat for Popular Training – concerning mainly education rather than employment, has been ineffective and has had a lot of organizational problems stemming from the malfunctioning of the Greek public sector.

Proposals for policy intervention have focused on the aforementioned problems on the assumption that there is enough research on Gypsy culture and society, with the Gypsies themselves participating in the formation of specific policies.

1. Έννοια και εκφράσεις του κοινωνικού αποκλεισμού των Τσιγγάνων

Η χρήση του όρου *κοινωνικός αποκλεισμός* είναι σχετικά πρόσφατη στην Ελλάδα και δεν έχει γίνει αντικείμενο επιστημονικών συζητήσεων. Η έννοια αυτή υποδηλώνει κοινωνική ιεραρχία και ανισότητα, αφού μερικές ομάδες για διάφορους λόγους αποκλείονται από ίσες ευκαιρίες για πρόσβαση στα κοινωνικά αγαθά.

Όταν πρόκειται για «μειονοτικές ομάδες»¹ ή «εθνοτικές ομάδες»,² η χρήση του συγκεκριμένου όρου γίνεται πιο περίπλοκη. Εξετάζοντας τις παραμέτρους του κοινωνικού αποκλεισμού, θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι επιλογές και η ιδιαίτερη πολιτιστική ταυτότητα των υπό διαπραγμάτευση ομάδων. Είναι δυνατό οι ομάδες αυτές να αξιολογούν και να ιεραρχούν τα κοινωνικά αγαθά και τις ανάγκες τους με τρόπο διαφορετικό από ό,τι τα μέλη της περιβάλλουσας κοινωνίας.

Στην περίπτωση των Τσιγγάνων (Ρομ), το θέμα του κοινωνικού αποκλεισμού είναι σκόπιμο να εξετάζεται ως προϊόν αλληλεπίδρασης ανάμεσα στους Τσιγγάνους (Ρομ) και την ευρύτερη ελληνική κοινωνία. Από τη μια πλευρά, η κυρίαρχη κοινωνία έχει θέσει συγκεκριμένες προϋποθέσεις για τη συμμετοχή των Τσιγγάνων μέσα σε αυτή, προσπαθώντας με τον έναν ή τον άλλο τρόπο να τους αφομοιώσει ή σε μερικές ακραίες περιπτώσεις να τους εκδιώξει, ενώ, από την άλλη, οι ίδιοι έχουν θέσει τους δικούς τους όρους ύπαρξης, έχοντας αναπτύξει στρατηγικές επαγγελματικής δράσης και έχοντας δημιουργήσει ένα κλειστό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης, προκειμένου να διαφυλάξουν την ιδιαίτερη πολιτιστική τους ταυτότητα, αποκλείοντας με τη σειρά τους τα μέλη της ευρύτερης κοινωνίας.

Δεδομένης της ένδειας των υπαρχόντων ερευνών και στοιχείων για τους Έλληνες Τσιγγάνους, σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, θα προσπαθήσουμε να θέσουμε το θέμα στη βάση μιας κοινά αποδεκτής θεώρησης του κοινωνικού αγαθού, τόσο από τους Τσιγγάνους, όσο και από την ευρύτερη ελληνική κοινωνία.

Ως στοιχειώδη κοινωνικά αγαθά θα θεωρήσουμε τη στέγη, την απασχόληση και την εκπαίδευση, τα οποία οι ίδιοι³ αισθάνονται ότι

στερούνται. Είναι σκόπιμο να συνεξετάζεται, όπου είναι δυνατό και το περιεχόμενο που οι ίδιοι δίνουν σ' αυτά. Η συμμετοχή των Τσιγγάνων στα αγαθά αυτά, που αποτελούν ταυτόχρονα θεμελιώδη δικαιώματά τους ως Ελλήνων πολιτών, σχετίζεται με την επιθυμία τους για μια καλύτερη ποιότητα ζωής και δε φαίνεται ασύμβατη με την ανάγκη διατήρησης της ιδιαίτερης πολιτιστικής τους ταυτότητας. Έμφαση δίνεται στην παροχή υπηρεσιών πρόνοιας, υγείας και ασφάλισης, στις οποίες καταφεύγουν, όχι όμως σε ικανοποιητικό βαθμό.

Η ύπαρξη στερεοτυπικών απόψεων και προκαταλήψεων που έχουν διαμορφωθεί κατά τη μακρόχρονη παρουσία των Τσιγγάνων στον ελληνικό χώρο υπολογίζεται ως σημαντικός μηχανισμός κοινωνικού αποκλεισμού της συγκεκριμένης ομάδας. Επιπλέον η έλλειψη πληροφόρησης γύρω από συγκεκριμένα θέματα που αφορούν τα δικαιώματά τους στερεί από τους Τσιγγάνους την ευκαιρία για διεύρυνση του πεδίου των επιλογών τους.

2. Στερεότυπα και προκαταλήψεις

Η παρουσία των Τσιγγάνων (Ρομ)⁴ συνδέεται με δύο αντιφατικά μεταξύ τους στερεότυπα. Από τη μια πλευρά, υπάρχει ένα ρομαντικό και εξωτικό στερεότυπο που βλέπει τον Τσιγγάνο ερωτικό, με αγάπη για τη ζωή, τη μουσική και το τραγούδι, εκφραστικό και αμέριμνο, ενώ, από την άλλη, φέρει το στίγμα του μάγου, του κλέφτη, του επικίνδυνου και του βρόμικου, που σε κάθε επαφή του με το μη Τσιγγάνο είναι έτοιμος να πει ψέματα και να παραπλανήσει.

Ο νομαδικός τρόπος της ζωής τους θεωρήθηκε από την αρχή της παρουσίας τους στο χώρο της Ευρώπης⁵ απειλητικός για τον εδραίο πληθυσμό, που έχει διαφορετικές νόρμες και αξίες ζωής (Δρατσιδης, 1986), και ανατρεπτικός για τις ομογενοποιητικές αντιλήψεις των μελών της σύγχρονης αστικής κοινωνίας.

Οι στερεοτυπικές αυτές αντιλήψεις⁶ αποτελούν σημαντικό μηχανισμό κοινωνικού αποκλεισμού της συγκεκριμένης ομάδας. Οι ίδιοι απαντούν σε αυτά τα στερεότυπα θέτοντας δικά τους και διαμορφώνοντας συγκεκριμένες πρακτικές δράσης. Με αυτό τον τρόπο δημιουργείται μια διαλεκτική της προκατάληψης που στερεί τη δυνατότητα επικοινωνίας.

Οι προκαταλήψεις που υπάρχουν για τη συγκεκριμένη ομάδα που στηρίζονται στην άγνοια και τη μη αποδοχή της ιδιαιτερότητας, έχουν οδηγήσει στην ύπαρξη διακρίσεων σε βάρος των Τσιγγάνων, ενώ κάποιες περιπτώσεις έχουν αποκτήσει ρατσιστικό χαρακτήρα, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια. Η αύξηση των ρατσιστικών εκδηλώσεων⁷ προς τους Τσιγγάνους (*Λεπενιώτης, 1988*) την τελευταία δεκαετία υποθέτουμε ότι σχετίζεται με την αυξανόμενη αστικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας, που έχει ως συνέπεια τον ανταγωνισμό για τη χρήση του αστικού χώρου αλλά και την υιοθέτηση νέων προτύπων και αντιλήψεων, ασύμβατων με αυτών της τσιγγάνικης κοινωνίας.

Τα ΜΜΕ συχνά εκτρέφουν αυτά τα στερεότυπα, παρουσιάζοντας τον Τσιγγάνο είτε ως επικίνδυνο κλέφτη είτε ως εξαθλιωμένο παρία, προσδίδοντάς του μια παραπλανητική εικόνα που παραφράζει ή δραματοποιεί την πραγματικότητα.⁸

3. Φυσιογνωμία των τσιγγάνικων πληθυσμών στην Ελλάδα

3.1. Το μέγεθος των τσιγγάνικων πληθυσμών

Ο αριθμός των τσιγγάνικων πληθυσμών που διαβιώνουν στην Ελλάδα δεν έχει προσδιοριστεί με ακρίβεια. Σύμφωνα με στοιχεία που έχουν δοθεί στο Συμβούλιο της Ευρώπης, ο κατά προσέγγιση αριθμός τους υπολογίζεται στις 120.000 (*Liegeois, 1987*). Οι περισσότερες αναφορές οι οποίες γίνονται από φορείς και διεθνείς οργανώσεις (*MRG, 1987*) που ασχολούνται με τους Τσιγγάνους (Ρομ) τους υπολογίζουν μεταξύ 140.000-150.000. Άλλες πηγές διπλασιάζουν τον αριθμό μεταξύ 250.000 και 300.000 (*Tomasen – Djuric, 1988*).⁹

Οι εκπρόσωποι των Ελλήνων Τσιγγάνων τούς υπολογίζουν γύρω στις 450.000.¹⁰ Το πραγματικό μέγεθος των τσιγγάνικων πληθυσμών δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί επακριβώς, λόγω του νομαδικού τρόπου ζωής τους, της έλλειψης επαρκών και αξιόπιστων στατιστικών στοιχείων αλλά και της αδυναμίας να διαχωριστούν από τον υπόλοιπο πληθυσμό αριθμητικά μετά την πολιτογράφησή τους. Τα στοιχεία της

Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας που αναφέρονται στους Τσιγγάνους (Ρομ) καλύπτουν τις απογραφές των ετών 1928, 1940, 1951.

Στις απογραφές του 1961 και του 1971 δε γίνεται καθόλου μνεία για ύπαρξη Τσιγγάνων. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, ο αριθμός των ατόμων αθιγγανικής καταγωγής υπολογίζεται σε 4.998 (*Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1930:98*).

Η απογραφή του 1940 αναφέρει 8.141 Τσιγγάνους (*Αποτελέσματα Απογραφής Πληθυσμού της Ελλάδας, 1951, cviii*), ενώ η τελευταία αναφορά που γίνεται για αυτούς σε απογραφικό δελτίο είναι στην απογραφή του 1951, στην οποία εμφανίζονται 7.429 άτομα (*Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1956, 18*). Τα νούμερα αυτά είναι φανερό ότι δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα και ελαχιστοποιούν το πραγματικό μέγεθος του τσιγγάνικου πληθυσμού στην Ελλάδα.

Μετά την παραχώρηση της ελληνικής ιθαγένειας, οι Αθιγγανοί δεν εγγράφονται σε κανένα επίσημο στατιστικό στοιχείο.

Η ταυτότητα του Έλληνα πολίτη τους παραχωρείται από την ελληνική κυβέρνηση με την υπ' αριθμ. 69468/212/20.10.78 Γ.Δ. που εξέδωσε το Υπουργείο Εσωτερικών με θέμα «Τακτοποίηση από απόψεως ιθαγένειας των διαβιούντων στη χώρα μας Αθιγγάνων», μετά από απόφαση του ΟΗΕ που αφορούσε την πολιτογράφησή τους, και ένα χρόνο αργότερα με την υπ' αριθμ. 16701/12.3.1979 Γ.Δ., «Περί της εγγραφής των αδήλωτων Αθιγγάνων».

3.2. Κοινωνική οργάνωση

Οι τσιγγάνικοι πληθυσμοί που διαβιώνουν στην Ελλάδα χαρακτηρίζονται από σχετική ανομοιογένεια. Η γλώσσα Ρομάνι που μιλούν, με προέλευση από τις βορειοδυτικές επαρχίες της Ινδίας (*Lipa, 1985*), απαρτίζεται από διάφορες διαλέκτους που μαρτυρούν τη διαφορετική πορεία των διάφορων τσιγγάνικων ομάδων στο χώρο και το χρόνο και τις ποικίλες επιρροές που δέχτηκαν.

Η νομαδική κατάσταση στην οποία βρίσκονταν εδώ και πολλούς αιώνες έχει διαμορφώσει την ύπαρξη διαφορετικών ομάδων, με κοινή όμως φυλετική προέλευση. Οι διαφοροποιήσεις αυτές καθορίζονται βάσει ορισμένων κριτηρίων όπως είναι η θρησκεία, η γλώσσα, η χώρα προέλευσης, ο βαθμός εγκατάστασης.

Αναφορικά με τη θρησκεία, έχουμε τους χριστιανούς Τσιγγάνους και τους μουσουλμάνους (*Xoraxane Roma*). Οι τελευταίοι κατοικούν κυρίως στη Δυτική Θράκη, αλλά υπάρχουν ορισμένοι που βρίσκονται σε περιοχές της Φλώρινας, στη Ρόδο, το Δενδροπόταμο, την Καβάλα, τα τελευταία χρόνια στην Αθήνα, κοντά στο Γκάζι, και αλλού.

Ανάλογα με τη διάλεκτο των Ρομάνι, που μιλούν, διακρίνονται σε Vlach – non Vlach. Στην Ελλάδα διαβιώνουν επίσης οι Ρουμανοτσιγγάνοι (*Τσιντσάρε*), οι περισσότεροι από τους οποίους κατοικούν στην περιοχή Αβλίζας στο Μενίδι αλλά και στην Αλεξάνδρεια (Γιδά) του νομού Ημαθίας.

Τέλος διακρίνονται σε Φιτσίρια και Ερλία ανάλογα με το βαθμό εγκατάστασης. *Ερλία* ονομάζονται οι εγκατεστημένοι και σε κάποιο βαθμό ενσωματωμένοι Τσιγγάνοι (Ρομ), ενώ *Φιτσίρια* είναι οι νομάδες και ημιεγκατεστημένοι.

Συχνά οι σχέσεις ανάμεσα στις διάφορες ομάδες χαρακτηρίζονται από εχθρότητα, συγκρούσεις και έντονες προκαταλήψεις, κυρίως ανάμεσα σε νομάδες και εγκατεστημένους αλλά και ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους Τσιγγάνους (*Ιωαννίδου, 1990*).

Οι Ρομ διακρίνονται για την έντονη γεωγραφική τους κινητικότητα που προϋποθέτει ευελιξία και προσαρμοστικότητα. Χαρακτηριστικό της τσιγγάνικης κουλτούρας είναι η αφομοίωση πολλών και διαφορετικών στοιχείων από την περιβάλλουσα κοινωνία, η ανασύνθεση και η χρήση τους με έναν ξεχωριστό τρόπο.

Η συγγένεια αποτελεί συστατικό και καθοριστικό στοιχείο της κοινωνικής οργάνωσης της ομάδας. Η οργάνωση της τσιγγάνικης κοινωνίας στηρίζεται στην ύπαρξη πατριαρχικών γενών (*lineages*) μικρού γενεαλογικού δέντρου. Τις πατριές αυτές τις ονομάζουν φάρες. Με γνώμονα τη συγγένεια διαμορφώνεται ένα εσωτερικό σύστημα κοινωνικής ιεραρχίας, καθορίζονται οι οικονομικές σχέσεις, οι συμμαχίες. Οι φάρες αποτελούν ομάδες αλληλεγγύης, ορίζοντας άτυπα δίκτυα αλληλοβοήθειας. Επίσης, στη βάση των φάρων και των μεταξύ τους σχέσεων, διαμορφώνεται το μοντέλο εγκατάστασης αλλά και οι επιλογές των ίδιων αναφορικά με τον τρόπο μετακίνησής τους.

4. Εγκατάσταση

4.1. Τσιγγάνικοι οικισμοί

Δεν υπάρχουν επαρκείς μελέτες και διαθέσιμα στοιχεία για να μπορέσουμε να έχουμε μια σαφή και συνολική εικόνα των τόπων και των συνθηκών εγκατάστασης των τσιγγάνικων πληθυσμών στην Ελλάδα.

Η ΓΓΛΕ, ως επίσημος κρατικός φορέας που ασχολείται με την παρέμβαση στους τσιγγάνικους πληθυσμούς σε ολόκληρη την επικράτεια, δεν έχει εκδώσει επίσημους χάρτες των εγκαταστάσεών τους στην Ελλάδα. Μπορούμε όμως να πούμε με βεβαιότητα ότι παρατηρείται μεγάλη συγκέντρωση Τσιγγάνων (Ρομ) στη Βόρεια Ελλάδα, σε σχέση με άλλες περιοχές της χώρας, οι οποίοι βρίσκονται σε διαδικασία ενσωμάτωσης.

Οι όροι της εγκατάστασης εξαρτώνται τόσο από την ευρύτερη κοινωνία και τον τρόπο που τους αντιμετωπίζει –που είναι τις περισσότερες φορές αρνητικός–, όσο και από τις επιλογές των ίδιων, οι οποίες σχετίζονται άμεσα με την κοινωνική τους οργάνωση και τις ανάγκες τους για συγκεκριμένο τρόπο απασχόλησης.

Αναφορικά με το βαθμό, το είδος της εγκατάστασης αλλά και τη συχνότητα των μετακινήσεων των Τσιγγάνων, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις ομάδες: α) εγκατεστημένους, β) ημινομάδες και γ) νομάδες (Παυλή Μ., Σιδέρη Α., 1990).

Για τους τελευταίους τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας είναι ιδιαίτερα ανεπαρκή, ωστόσο ο αριθμός τους είναι περιορισμένος σε σχέση με τους εγκατεστημένους και ημιεγκατεστημένους Τσιγγάνους (Ρομ). Μένουν σε σπίτια, παράγκες ή σκηνές, ιδιαίτερα οι νομάδες. Τα τελευταία χρόνια για την προσωρινή διαμονή τους συχνά χρησιμοποιούν τα αυτοκίνητά τους, τα οποία διαμορφώνουν κατάλληλα. Η συχνότητα των μετακινήσεων είναι αρκετά μεγάλη και τους καλοκαιρινούς μήνες γίνεται ακόμα μεγαλύτερη εξαιτίας της αναζήτησης εργασίας. Ακόμα και οι εγκατεστημένοι τσιγγάνικοι πληθυσμοί επιλέγουν, λόγω της απασχόλησής τους, να μετακινούνται σε τακτά χρονικά διαστήματα.

Οι περισσότεροι από τους οικισμούς των μόνιμα εγκατεστημένων ή ημιεγκατεστημένων Τσιγγάνων (Ρομ) έχουν περιαστικό χαρακτήρα, συνήθως σε υποβαθμισμένες περιοχές, και αποτελούνται σχεδόν αμιγώς από τσιγγάνικα σπίτια ή παράγκες. Βρίσκονται συνήθως εκτός σχεδίου πόλεως και στερούνται βασικών έργων υποδομής. Δημιουργούνται στις άκρες των δρόμων, στην έξοδο των πόλεων και αρκετές φορές κοντά σε κυκλοφοριακούς κόμβους. Σε γενικές γραμμές θα μπορούσαμε να πούμε ότι υπάρχει μια περιθωριοποίηση των Τσιγγάνων (Ρομ) από τις κοινωνικές και οικονομικές δομές της πόλης (Karathanasi, 1988).

Σε πολλούς από τους τσιγγάνικους οικισμούς που είναι αμιγείς δεν υπάρχουν χώροι αναψυχής και ψυχαγωγίας ούτε μαγαζιά. Το δομημένο περιβάλλον έχει ως κυρίαρχη αξία χρήσης την κατοικία, την οποία χρησιμοποιούν με έναν ιδιαίτερο τρόπο, συμβατό με τις κοινωνικές τους ανάγκες και τις πολιτισμικές τους ιδιαιτερότητες και διαφορετικό από αυτόν που χρησιμοποιούν οι εδραίοι πληθυσμοί.

Η συμμετοχή των Τσιγγάνων (Ρομ) σε πολιτιστικές δραστηριότητες, σε σωματεία, πολιτικές οργανώσεις, αθλητικούς συλλόγους και σε άλλους χώρους ψυχαγωγίας της ευρύτερης οικιστικής μονάδας είναι ελάχιστη.¹¹

Η χωροθέτηση κάθε οικισμού καθορίζεται από λόγους που είναι στενά συνδεδεμένοι με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα και τις συνθήκες της δημιουργίας του (Καλατζόπουλος – Κορρές, 1977). Στο Διδυμότειχο για παράδειγμα έχουμε έναν ιδιότυπο τρωγλοδυτικό οικισμό στο Κάστρο της πόλης. Υπάρχουν αστικοποιημένοι και σε κάποιο βαθμό ενσωματωμένοι πληθυσμοί, όπως είναι αυτοί της Αγίας Βαρβάρας, που δεν εντάσσονται στο μοντέλο εγκατάστασης που παρουσιάσαμε. Στην περιοχή αυτή εγκαταστάσεις Τσιγγάνων (Ρομ) έχουμε πριν από το 1941. Οι ίδιοι ζουν μαζί με τους μη Τσιγγάνους, μπορούμε όμως να διακρίνουμε κάποιες ιδιαίτερες συγκεντρώσεις τους σε μερικές γειτονιές.

Υπάρχουν ωστόσο κάποιοι συνοικισμοί που δημιουργούνται με τη βοήθεια της πολιτείας. Στο Φοίνικα της Θεσσαλονίκης το Κράτος παραχώρησε στη δεκαετία του '60 1.500 σπίτια στα οποία εγκαταστάθηκαν Τσιγγάνοι (Ρομ). Αξίζει να σημειωθεί ότι στο νομό Σερρών υπάρχουν δύο αγροτικοί τσιγγάνικοι οικισμοί, το Φλάμπουρο 12 και η Ανθή. Επίσης στην περιοχή της Δραπετσώνας είχαμε εγκαταστάσεις Τσιγγάνων (Ρομ) σε σπίτια με κρατική παρέμβαση.

4.2. Συνθήκες εγκατάστασης

Οι Τσιγγάνοι που ζουν στην Ελλάδα σήμερα βρίσκονται σε διαδικασία εγκατάστασης κυρίως τα τελευταία 30 χρόνια, ακολουθώντας το κύμα της εσωτερικής μετανάστευσης της ευρύτερης κοινωνίας κυρίως προς τα αστικά κέντρα. Υπάρχουν μεγάλες συγκεντρώσεις τσιγγάνικων πληθυσμών γύρω από τα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως είναι η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη, αλλά και κοντά σε πόλεις που είναι κέντρα γεωργικής παραγωγής, όπως για παράδειγμα η Λάρισα.

Η διαδικασία εγκατάστασης αντανακλά και τους όρους και το επίπεδο σχέσεων των Τσιγγάνων με τους μη Τσιγγάνους αλλά και των διάφορων τσιγγάνικων ομάδων (φαρών) μεταξύ τους. Εγκαθίστανται κυρίως κατά συγγενικές ομάδες σε οικόπεδα αγορασμένα από τους ίδιους, όπου στήνουν αρχικά, πρόχειρα, παράγκες και κατόπιν χτίζουν σπίτια. Επιλέγουν την αυτοστέγαση τις περισσότερες φορές, επειδή τους εξασφαλίζει αυτονομία και λειτουργεί ανάλογα με το νομαδικό τρόπο ζωής τους. Ο μέσος όρος των μελών ανά νοικοκυριό είναι σε γενικές γραμμές διπλάσιος (6.25) από το συνολικό μέσο όρο (3.39) του ελληνικού πληθυσμού (Κοκκινάκη, 1983), αν θεωρήσουμε την περιοχή των Άνω Λιοσίων ως χαρακτηριστικό τύπο τσιγγάνικου οικισμού.

Πολλές είναι οι περιπτώσεις που οι εγκατεστημένοι Τσιγγάνοι έρχονται σε σύγκρουση με ομόφυλους τους σκηνίτες που επιζητούν την εγκατάσταση κοντά τους. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις συγκρούσεις στη συνοικία Αλιθέρι στη Νέα Ιωνία Βόλου, όπου η προσπάθεια εγκατάστασης νομάδων κοντά σε σπίτια ήδη εγκατεστημένων δημιούργησε έντονες διαμάχες.¹³

Αντιδράσεις επίσης προέρχονται και από την πλευρά της Τοπικής Αυτοδιοίκησης αλλά και των κατοίκων. Οι κάτοικοι της περιοχής του Ζεφυρίου το 1982 έκαναν διαδήλωση έξω από το Υπουργείο Κοινωνικών Υπηρεσιών με αίτημα να φύγουν οι Τσιγγάνοι (Ελευθεροτυπία, Μάιος, 1982), ενώ οι έντονες διαμάχες Τσιγγάνων (Ρομ) και μη Τσιγγάνων κατοίκων στη συγκεκριμένη περιοχή συνεχίζονται και σήμερα.

Οι δήμαρχοι ορισμένων περιοχών, εκφράζοντας ουσιαστικά τις επιθυμίες των κατοίκων, είτε αρνούνται γενικά να αποδεχθούν την εγκατάστασή τους στα όρια των Δήμων τους είτε δεν την αποδέχονται με τους όρους που οι ίδιοι επιλέγουν να θέσουν.

Μια από τις πιο διαδεδομένες πρακτικές εναντίον της εγκατάστασης από μέρους των φορέων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, αμέσως μόλις επιτράπηκε η πολιτογράφησή τους το 1979, ήταν η άρνηση εγγραφής τους στα δημοτολόγια, πρακτική που εφαρμόζεται και σήμερα ακόμα σε ορισμένους Δήμους.

Η άμεση αντίδραση των δημοτικών Αρχών στην εγκατάστασή τους είναι οι προσπάθειες εκδίωξής τους, ακόμα και όταν πρόκειται για μόνιμη πλέον εγκατάσταση. Ο δήμαρχος Αλικαρνασσοῦ στο νομό Ηρακλείου έδωσε πριν από ένα χρόνο βμηνη προθεσμία στους Τσιγγάνους για να φύγουν από την περιοχή, φοβούμενος τη μονιμοποίηση των κατασκηνώσεων.¹⁴

Όμως δεν είναι μόνο αυτή η μοναδική πρακτική που έχει εφαρμόσει η Τοπική Αυτοδιοίκηση προκειμένου να τους απομακρύνει. Χαρακτηριστική είναι η απόπειρα ακούσιας μετεγκατάστασης Τσιγγάνων (Ρομ) που διαμένουν στην περιοχή των Άνω Λιοσίων Αττικής σε οικοπέδα που αγόρασε ο Δήμος ειδικά για αυτούς στις περιοχές του Διόνυσου και της Γλυφάδας.¹⁵ Προηγήθηκαν προσπάθειες γκρεμίσματος αυθαίρετων κατοικιών τους στην ίδια περιοχή. Απόπειρες μετεγκατάστασης των Τσιγγάνων (Ρομ) με πρωτοβουλία της Τοπικής Αυτοδιοίκησης παρατηρήθηκαν επίσης στη Θήβα, στην περιοχή Κότσυφας.¹⁶

Τα τελευταία χρόνια η συνοίκηση με άλλες ομάδες που έχουν αρχίσει να καταφθάνουν στην Ελλάδα, όπως είναι οι Πόντιοι από την πρώην Σοβιετική Ένωση, έχει δημιουργήσει επίσης σημαντικά προβλήματα που κατά καιρούς καταλήγουν σε συμπλοκές.

Η έλλειψη χώρων στάθμευσης αποτελεί ένα σημαντικό εμπόδιο στη διαμονή των νομαδικών ή ημινομαδικών πληθυσμών. Με ένα νόμο του 1976 η ελληνική κυβέρνηση απαγόρευσε τις κατασκηνώσεις έξω από μη οργανωμένους χώρους στάθμευσης (κάμπινγκ). Η ΓΓΛΕ είχε κάνει ορισμένες μελέτες για τη δημιουργία τσιγγάνικων καταυλισμών. Οι Τσιγγάνοι (Ρομ) από την πλευρά τους είναι θετικά διακείμενοι στη δημιουργία χώρων στάθμευσης με επαρκή υποδομή.

Ο νόμος της 11.5.1983 «για την οργανωμένη εγκατάσταση νομάδων» των Υπουργείων Εσωτερικών και Υγείας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων προσπαθεί να δώσει μια λύση στο πρόβλημα της εγκατάστασης των νομάδων. Το 1984 υπήρξαν έντονες διαμαρτυρίες των νομάδων Τσιγγάνων για την έλλειψη χώρων στάθμευσης, έξω από

το ΥΠΕΧΩΔΕ, και απειλές από μέρους τους να στήσουν τις σκηνές τους έξω από το υπουργείο.

Σαν αποτέλεσμα του νομοθετήματος, και σε ακολουθία με αντίστοιχες πολιτικές που είχαν εφαρμοστεί κυρίως στην Αγγλία και την Ιταλία σχετικά με την κατασκευή χώρων στάθμευσης, διαμορφώθηκε ένας χώρος κατασκήνωσης στα Άνω Λιόσια Αττικής. Η απόφαση για τη δημιουργία του συγκεκριμένου χώρου έγινε σε συνεργασία με την Τοπική Αυτοδιοίκηση. Η φιλοσοφία για τη δημιουργία του συγκεκριμένου χώρου είναι αυτή της παραχώρησης ενός χώρου στάθμευσης για τους νομάδες με αρκετά ευρεία υποδομή για την κάλυψη των αναγκών τους σε ένα σημείο που είναι συγκοινωνιακός κόμβος, ώστε να μπορούν να μετακινούνται εύκολα και προς διάφορες κατευθύνσεις. Τα προβλεπόμενα σχέδια δεν ολοκληρώθηκαν και ο χώρος λειτουργήσει μόνο περιστασιακά για κάποιες ομάδες νομάδων. Ο συγκεκριμένος χώρος είναι ημιτελής, υπολειτουργεί και βρίσκεται κοντά στη χωματερή των Λιοσίων. Οι συνθήκες που επικρατούν είναι κακές. Οι περισσότεροι από τους νομάδες Τσιγγάνους (Ρομ) που έρχονται στην περιοχή επιλέγουν να καταλύσουν στα σπίτια συγγενών ή να στήσουν πρόχειρες παράγκες ή σκηνές.

4.3. Συνθήκες στέγασης – διαβίωσης

Οι συνθήκες στέγασης και διαβίωσης για την πλειοψηφία των Τσιγγάνων (Ρομ), τόσο σε επίπεδο κατοικίας, όσο και σε επίπεδο οικισμού γενικότερα, μπορούν να θεωρηθούν κακές. Το στεγαστικό αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα για τους περισσότερους τσιγγάνικους πληθυσμούς, όπως έχει επανειλημμένα τονίσει ο Μορφωτικός Σύλλογος Ελλήνων Αθιγγάνων.¹⁷ Τίθεται όμως με διαφορετικούς όρους σε διαφορετικές ομάδες.

Στην περίπτωση των αστικοποιημένων, με υψηλό σχετικά εισόδημα και σε κάποιο βαθμό ενσωματωμένων πληθυσμών –όπως οι Τσιγγάνοι (Ρομ) της Αγίας Βαρβάρας– τίθεται πρόβλημα στέγης με την άρνηση από την πλευρά των κατοίκων της περιοχής να τους νοικιάσουν σπίτια.

Για τους ημινομάδες που βρίσκονται σε μια διαδικασία εγκατάστασης το πρόβλημα τίθεται με όρους συνθηκών εγκατάστασης. Παρα-

γκουπόλεις ή τενεκεδουπόλεις, πρόχειρα χτισμένες στις άκρες των αστικών κέντρων, αλλά και παράνομα χτισμένα σπίτια που στερούνται βασικών έργων υποδομής (φωτός, νερού, αποχέτευσης) είναι η εικόνα των συνθηκών στέγασης των περισσότερων τσιγγάνικων πληθυσμών.

Οι μέχρι στιγμής μικρής κλίμακας έρευνες που έχουν γίνει σε εγκατεστημένους τσιγγάνικους πληθυσμούς αποδεικνύουν χαμηλή ποιότητα κατοικίας. Σύμφωνα με έρευνα που έγινε σε συνοικισμούς Τσιγγάνων στα Άνω Λιόσια, στο Μενίδι και στο Ζεφύρι, σε 211 νοικοκυριά, που αποτελούνταν από 1.319 άτομα, το 35.1% είχε παροχή νερού στο σπίτι, ενώ το 55% παροχή ηλεκτρικού. Το 72.1% των νοικοκυριών, το 1981 που διεξήχθη η έρευνα, ήταν σπίτια, το 22.3% σκηνές και το 4.7% παράγκες (Κοκκινάκη, 1983).

Η αδημοσίευτη έρευνα της οργάνωσης «Σώστε τα Παιδιά», που αφορούσε τους Τσιγγάνους στην περιοχή του Βλυχού Μεγάρων και διεξήχθη το 1987, επιβεβαιώνει την εικόνα. Σε 112 νοικοκυριά της περιοχής, παροχή νερού έχει το 63.4%, ενώ παροχή ηλεκτρικού το 59.8%. Τα βασικότερα ζητήματα που τους απασχολούν είναι η έλλειψη έργων υποδομής, η ανεπάρκεια δρόμων και φωτισμού και οι ελλείψεις χώρων υγιεινής. Από έρευνα ευρείας κλίμακας του Εθνικού Οργανισμού Πρόνοιας σε συνεργασία με το Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο ('91-'92), που περιλάμβανε 14 νομούς, σε δείγμα 59 νοικοκυριών, οι Τσιγγάνοι (Ρομ) απάντησαν ότι αντιμετωπίζουν πρόβλημα κατοικίας σε ποσοστό 61.18% (βλ. Πίνακα).

Ακόμα και για τους αστικοποιημένους και περισσότερο ενσωματωμένους Τσιγγάνους των περιοχών της Αγίας Βαρβάρας και της Κάτω Αχαγιάς οι συνθήκες κατοικίας είναι χειρότερες σε σχέση με αυτές του περιβάλλοντος πληθυσμού (Παυλή - Σιδέρη, 1990). Το ποσοστό των Τσιγγάνων (Ρομ) που απολαμβάνουν υψηλή ποιότητα στέγης είναι μικρό και κυμαίνεται γύρω στο 10% (ΓΓΑΕ, 1989).

Μπορούμε να θεωρήσουμε, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, ότι η εγκατάσταση των τσιγγάνικων πληθυσμών τα τελευταία χρόνια σχετίζεται με την αυξανόμενη αστικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας και την επιθυμία των ίδιων να συμμετέχουν σε αυτήν οικονομικά, παρέχοντας αγαθά και υπηρεσίες στα μέλη της. Από τα υπάρχοντα στοιχεία μπορούμε να πούμε ότι σε σημαντικό βαθμό επιλέγουν τους όρους της εγκατάστασής τους. Η διαδικασία όμως αυτή, που σημαίνει μεγαλύτερη γειτνίαση με μη τσιγγάνικους πληθυσμούς, έρχεται σε σύγκρουση με

τη μη αποδοχή τους από αυτούς εξαιτίας της απόρριψης του τρόπου ζωής τους και των συνηθειών τους αλλά και της ύπαρξης ισχυρών προκαταλήψεων σε βάρος τους.

Επιπλέον η μείωση των προσφερόμενων αστικών χώρων, τους οποίους τα τελευταία χρόνια διεκδικούν και άλλες ομάδες, έχει δημιουργήσει συγκρούσεις. Αν συνδυαστούν τα παραπάνω με την έλλειψη σχεδιασμού αναφορικά με τη διαμόρφωση των χώρων εγκατάστασης και την ανυπαρξία πολιτικών, τόσο από την πλευρά του Κράτους, όσο και από την πλευρά της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, για τη διευκόλυνση αυτής της εγκατάστασης, μπορούμε να διαπιστώσουμε τάσεις για αυξανόμενο αποκλεισμό των Τσιγγάνων (Ρομ) σε σχέση με τη συμμετοχή τους στις λειτουργίες της ευρύτερης κοινότητας.

5. Απασχόληση – εισόδημα

Οι νέες οικονομικές συνθήκες και η αστικοποίηση ανάγκασαν τους Τσιγγάνους (Ρομ) να εγκαταλείψουν τα παραδοσιακά τους επαγγέλματα (σιδεράδες, χαλκιάδες, ζωέμποροι, καρεκλάδες, τεχνίτες, καλαθοπλέκτες, αρκουδιάρηδες, παλιατζήδες, μυλωνάδες, κατασκευαστές ξύλινων εργαλείων, γανωτήδες κ.λπ.).

Η θέση των τσιγγάνικων πληθυσμών παλιότερα υπήρξε ταυτόχρονα περιθωριακή αλλά και συμπληρωματική στο πλαίσιο της ευρύτερης αγροτικής κοινωνίας. Σήμερα στρέφονται κατά το μεγαλύτερο ποσοστό τους στο γυρολογικό εμπόριο,¹⁹ στην παροχή υπηρεσιών και στην εποχιακή γεωργική απασχόληση (*Παυλή – Σιδέρη, 1990*), απαντώντας με τον τρόπο αυτό στις νέες ανάγκες της αγοράς. Συχνά ασχολούνται κατά περίπτωση ή και ταυτόχρονα με κάποιο από αυτά τα επαγγέλματα.

Εμπορεύονται ποικίλα είδη: φρούτα και λαχανικά, χαλιά, ηλεκτρικά είδη, κασέτες, κουβέρτες, λευκά είδη κ.ά. Στην περίπτωση των εγκατεστημένων Τσιγγάνων (Ρομ), όπως αυτών της Αγίας Βαρβάρας, όσοι δεν είναι έμποροι γυρολόγοι έχουν καταστήματα που πωλούν κυρίως ηλεκτρικά είδη. Ως εποχιακοί εργάτες γης, προτιμώνται, γιατί προσφέρουν φθηνή εργατική δύναμη και δική τους στέγη.

Πολλοί από αυτούς είναι μουσικοί, όπως ήταν και κατά παράδοση (*Γιαννακόπουλος, 1981*), ενώ κάποιοι άλλοι ασχολούνται με τη συλλογή μεταλλικών αντικειμένων.

Η επαιτεία αποτελούσε και αποτελεί μια πηγή εισοδήματος για μερικούς Τσιγγάνους (Ρομ), όπως και η μαγεία, κυρίως για τις γηραιές γυναίκες (Δρατσίδης, 1988).

Στις ποικίλες αυτές δραστηριότητες συμμετέχουν και οι γυναίκες και τα παιδιά, κυρίως τα αγόρια, αφού η εκμάθηση των τρόπων και των τεχνικών του επαγγέλματος αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της εκπαίδευσης του τσιγγανόπουλου. Η οικογενειακή μονάδα είναι ταυτόχρονα και επαγγελματική μονάδα, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για απασχόληση σε εποχιακές γεωργικές εργασίες.

Παρόλο που η αλλαγή των οικονομικών συνθηκών είχε σαν συνέπεια την εγκατάλειψη των παραδοσιακών επαγγελμάτων των Τσιγγάνων (Ρομ), σε γενικές γραμμές θα μπορούσαμε να πούμε ότι κοινά χαρακτηριστικά ως προς την επιλογή της απασχόλησης αποτέλεσαν και αποτελούν η αυτοαπασχόληση και η κινητικότητα, η οποία αυξάνεται σημαντικά από τον Απρίλιο μέχρι το Νοέμβριο. Η προσαρμοστικότητα, η ευελιξία, η γνώση των συνθηκών αγοράς, οι γεωγραφικές γνώσεις αλλά και οι γνώσεις της νοοτροπίας και των στάσεων της ευρύτερης κοινωνίας, η μνήμη και η κατά περίπτωση διαχείριση της εικόνας είναι τα επαγγελματικά προσόντα και οι δεξιότητες του Τσιγγάνου (Ρομ) στην άσκηση του επαγγέλματός του. Το μεγαλύτερο τμήμα του τσιγγάνικου πληθυσμού ασχολείται με το εμπόριο, κυρίως με το γυρολογικό εμπόριο. Ενδεικτικά ας αναφέρουμε ότι το 80% των ανδρών στις περιοχές Ζεφυρίου, Άνω Λιοσίων και Μενιδίου ασχολείται με το γυρολογικό εμπόριο, ενώ ένα μικρό ποσοστό είναι τεχνίτες (9.5%). Στην Αγία Βαρβάρα το 87.16% είναι γυρολόγοι, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στην Κάτω Αχαγιά είναι 97.44%.

Τα εμπορεύματα που πωλούν εξαρτώνται συνήθως από το χρόνο, τον τόπο και την κατάσταση, αν και είναι δυνατό να υπάρχουν προτιμήσεις που σχετίζονται με τη συγκεκριμένη συγγενική μονάδα όπου ανήκει κανείς.²⁰ «Τα επαγγέλματά τους μπορούν να χαρακτηριστούν ως εποχιακή παροχή αγαθών, υπηρεσιών και εργασίας, όπου η προσφορά και η ζήτηση είναι ακανόνιστες στο χώρο και το χρόνο» (Okely, 1983, 59).

Το εισόδημα για τους περισσότερους από τους Τσιγγάνους (Ρομ) δεν είναι σταθερό –αφού δεν έχουν οι περισσότεροι από αυτούς ακίνητη περιουσία– και εξαρτάται κατά κύριο λόγο από την εργασία τους, η οποία έχει εποχιακό χαρακτήρα.²¹ Σε γενικές γραμμές το εισόδημα

των Τσιγγάνων (Ρομ) είναι χαμηλό και συνιστά μεγάλη φτώχειας, όπως δείχνει ο παρακάτω πίνακας.

Μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα (σε 59 νοικοκυριά)	
> 50.000	45.8 %
50.000-100.000	33.9 %
100.000-150.000	8.5 %
150.000-200.000	3.43 %
200.000-300.000	5.1 %
300.000-400.000	1.7 %

ΕΟΠ - ΕΜΠ, 1991-1992²².

Σε άλλο πίνακα της ίδιας έρευνας που αναφέρεται σε φορείς, σε σύνολο 1.685 περιπτώσεων, το 74.5% απάντησε ότι οι Τσιγγάνοι αντιμετωπίζουν πρόβλημα φτώχειας.

Οι ασχολούμενοι με το μικρεμπόριο αντιμετωπίζουν δυσχέρειες και διώξεις από την αστυνομία, γιατί δε διαθέτουν άδειες μικροπωλητή.

Στις περισσότερες περιπτώσεις η έλλειψη αδειών μικροπωλητή οφείλεται στην άγνοια της διαδικασίας απόκτησής της, γεγονός που εντάσσεται στη γενικότερη έλλειψη πληροφόρησης των ίδιων για τα δικαιώματά τους.²³ Η άδεια εξάσκησης επαγγέλματος μικροπωλητή, επάγγελμα που ασκεί η πλειοψηφία των Τσιγγάνων, ισχύει μόνο για ένα χρόνο και δεν ανανεώνεται αυτομάτως.

Ο νέος νόμος 2000/91 (ΦΕΚ 206) είναι σχεδόν απαγορευτικός για την άσκηση πλανόδιου εμπορίου, γεγονός που δημιουργεί σημαντικά προσκόμματα στην άσκηση του επαγγέλματός τους. Λόγω της ύπαρξης αυτού του νόμου έχουν ενταθεί οι διώξεις από την αστυνομία μικροπωλητών που δεν έχουν άδεια άσκησης πλανόδιου εμπορίου, πράγμα που δε συνέβαινε τα προηγούμενα χρόνια.

Σε μια πρόσφατη έρευνα του ΕΟΠ (ΕΟΠ - ΕΜΠ, 1991-92), το 72.9% των Ρομ θεωρεί την ανεργία ως σημαντικό πρόβλημα και το ιεραρχεί ως το σημαντικότερο από τα προβλήματα που αντιμετωπίζει (Βλ. Πίνακα). Οι ίδιοι δεν εκφράζουν αισιοδοξία για το επαγγελματικό τους μέλλον. Σε ερωτηματολόγιο που αναφερόταν στις προοπτικές

που βλέπουν αναφορικά με την εργασία τους, το 35.90% απάντησε ότι βλέπει λίγες προοπτικές, ενώ σε ποσοστό 15.38% απάντησαν ότι δεν βλέπουν καθόλου προοπτικές (Παυλή – Σιδέρη, 1990).

Είναι σκόπιμο να τονιστεί ότι η αύξηση του αριθμού των ξένων μεταναστών στην Ελλάδα και ο προσανατολισμός τους σε επαγγέλματα που ασκούν και οι Τσιγγάνοι έχουν δημιουργήσει τα τελευταία τρία χρόνια μια διαμάχη για τον έλεγχο των επαγγελματικών πηγών.

Η ραγδαία είσοδος Πόντιων προσφύγων στο χώρο του μικροεμπορίου αλλά και η προτίμηση των Αλβανών ως περισσότερο φθηνών εποχιακών εργατών γης εγείρουν δυσχέρειες για την επαγγελματική δράση των Τσιγγάνων (Ρομ) και έχουν οδηγήσει σε συγκρούσεις ανάμεσά τους. Οι εκπρόσωποι των Τσιγγάνων εκφράζουν παράπονα για την ύπαρξη διακρίσεων σε βάρος τους, αναφέροντας ότι δεν εκδίδονται άδειες για την άσκηση επαγγέλματος μικροπωλητή για τους ίδιους, γεγονός που τους οδηγεί στην ανεργία, ενώ αντίθετα παρέχονται άδειες για τους νεοαφιχθέντες Ποντίους.

Οι επιλογές της επαγγελματικής τους δράσης καθορίζονται αφενός από τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της ομάδας, που επιλέγει τη μετακίνηση ως αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής τους και την προσκόλληση στα επαγγέλματα αυτά λόγω της οικογενειακής παράδοσης και του τρόπου κοινωνικής τους οργάνωσης, αφετέρου από τις ευκαιρίες και τις δυνατότητες που προσφέρει η ευρύτερη κοινωνία αλλά και από τη δυνατότητα των ίδιων να εκμεταλλεύονται αυτές τις ευκαιρίες.

Εδώ τίθεται ως επιπλέον ζήτημα και το θέμα του αναλφαριθμητισμού που είναι ιδιαίτερα υψηλός στους Ρομ και μειώνει ως αντικειμενικός παράγοντας το εύρος των επαγγελματικών τους επιλογών.

Αν θεωρήσουμε ότι η άσκηση των συγκεκριμένων επαγγελμάτων είναι επιλογή, τότε θα πρέπει να υπολογίσουμε ότι η μη ανταπόκριση των κρατικών φορέων, μέσα από δίκτυα πληροφόρησης για τα δικαιώματα και τις δυνατότητές τους στους συγκεκριμένους τομείς, αλλά και η έλλειψη μέτρων διευκόλυνσης σε αυτές τις επιλογές της επαγγελματικής δράσης (π.χ. διευκόλυνση των διαδικασιών για την παροχή αδειών μικροπωλητών), μπορεί να οδηγήσει σε περαιτέρω μείωση του εισοδήματός τους, οδηγώντας την ομάδα σε αυξανόμενες συνθήκες φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού.

6. Εκπαίδευση

Οι Ρομ παρουσιάζουν ένα υψηλό ποσοστό αναλφαβητισμού, που θεωρείται το υψηλότερο σε σχέση με άλλες πληθυσμιακές ομάδες. Περισσότερα από τα μισά τσιγγανόπουλα στις χώρες της Ευρώπης δεν παρακολουθούν σχολικά μαθήματα. Οι αναλφάβητοι ενήλικες υπολογίζονται σε ποσοστό 50-80% (*Liegeois, 1987*). Τα ερευνητικά δεδομένα από την Αγία Βαρβάρα παρουσιάζουν ένα ποσοστό 80% ανδρών από 15 ετών και άνω που δεν έχουν τελειώσει το Δημοτικό σχολείο. Το αντίστοιχο ποσοστό για τις γυναίκες κυμαίνεται στο 76%. Στην ίδια περιοχή δεν έχει τελειώσει το Γυμνάσιο ένα ποσοστό 96% για τους άνδρες, ενώ το ποσοστό που αφορά τις γυναίκες υπολογίζεται στο 100%.²⁴ Οι Τσιγγάνοι (Ρομ) που δεν παρακολούθησαν ποτέ σχολική εκπαίδευση σε μια πιο πρόσφατη έρευνα στην Κάτω Αχαγιά ανέρχονται σε 36.86% στους άνδρες και σε 53.13% στις γυναίκες (*Ντούσας, 1991*). Στα Άνω Λιόσια, σε σύνολο 1.069 ερωτηθέντων, το 81.8% είναι αναλφάβητοι. Έχουν φοιτήσει σε σχολείο: από τους γονείς το 22.3% των ανδρών και το 5.9% των γυναικών και από τα παιδιά το 24.2% των αγοριών και το 16.7% των κοριτσιών (*Κοκκινάκη, 1983*).

Υπολογίζεται ότι το 65% του συνολικού πληθυσμού των Ελλήνων Τσιγγάνων είναι αναλφάβητοι. Ο αναλφαβητισμός καλύπτει το 85% του ημινομαδικού πληθυσμού, και για τις ηλικίες άνω των 40 ετών για τους άνδρες και άνω των 25 ετών για τις γυναίκες μπορούμε να μιλάμε σχεδόν για καθολικό αναλφαβητισμό (*Korre & Marselos, 1987*). Το αντίστοιχο ποσοστό αναλφαβητισμού για τους μη Τσιγγάνους στην Ελλάδα, σύμφωνα με απογραφικά στοιχεία του 1981, είναι 23.2%.

Τα τσιγγανόπουλα παρουσιάζουν πολύ μικρό ποσοστό εγγραφής στα σχολεία και ελλιπή παρακολούθηση των μαθημάτων. Εμφανίζονται επίσης δυσχέρειες προσαρμογής στο σχολικό πρόγραμμα, πρόωρη διακοπή των μαθημάτων, αδυναμία παρακολούθησης και αφομοίωσης των μαθημάτων, καθώς επίσης ελλείψεις στα απαραίτητα υλικά εφόδια για την παρακολούθηση στο σχολείο (*ΓΓΑΕ, 1989*) και σε κάποιες περιπτώσεις φαινόμενα επιθετικότητας (*Κοκκινάκη, 1983*).

Στα αίτια της μη συμμετοχής των Τσιγγάνων στην εκπαιδευτική διαδικασία είναι σκόπιμο να συνεξετάζονται οι ιδιαίτερες επιλογές της ίδιας της ομάδας.

Ο νομαδισμός, ως θεμελιακό στοιχείο του τρόπου ζωής του Τσιγγάνου (Ρομ), εμποδίζει την τακτική παρακολούθηση των σχολικών μαθημάτων. Οι ίδιοι προβάλλουν το λόγο αυτό ως σημαντικό στις απαντήσεις τους. Το 55% από τους ερωτηθέντες στα Άνω Λιόσια Αττικής δήλωσαν ότι ο νομαδισμός αποτελεί την κύρια αιτία που δεν πηγαίνουν τα παιδιά τους στο σχολείο (Κοκκινάκη, 1983). Αυτό επιβεβαιώνεται και από έναν κατάλογο επισήμανσης προβλημάτων από 39 εκθέσεις σχολικών συμβούλων και 32 ερωτηματολόγια (Πηγή: ΓΓΛΕ). Σύμφωνα με αυτό τον κατάλογο, τα κύρια προβλήματα που εμφανίζονται αναφορικά με την εκπαίδευση είναι: μη εγγραφή των παιδιών στο σχολείο και περιοδική φοίτησή τους. Ως αιτίες αναφέρονται, με σειρά επισήμανσής τους, οι εξής:

- α) Νομαδική ζωή.
- β) Απόρριψη από τους Τσιγγάνους της αξίας του σχολείου.
- γ) Γλωσσικές δυσκολίες.
- δ) Μη αποδοχή από το σχολικό περιβάλλον.
- ε) Μη αποδοχή από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.
- στ) Κατά παράδοση απόρριψη κάθε άλλου τρόπου ζωής.

Η αναντιστοιχία του εκπαιδευτικού συστήματος με τη γλωσσική παράδοση και την ιδιαίτερη διαδικασία κοινωνικοποίησης στο εσωτερικό της ομάδας αποτελούν σημαντικούς παράγοντες που δυσκολεύουν την πρόσβαση σε αυτό (Liegeois, 1987).

Οι Ρομ δεν έχουν γραπτή γλώσσα, επομένως οι τρόποι και οι μηχανισμοί εκμάθησης της προφορικής γλώσσας είναι διαφορετικοί. Εκπαίδευση υπάρχει στο εσωτερικό της τσιγγάνικης κοινωνίας, μόνο που αυτή παρέχεται με άλλους τρόπους και μεταδίδεται μέσω άτυπων και μη θεσμοποιημένων καναλιών, όπως είναι η οικογένεια ή η ευρύτερη συγγενική ομάδα, που προϋποθέτουν τη διαρκή και ελεύθερη συμμετοχή του νεαρού τσιγγανόπουλου στην κοινωνική ζωή της ομάδας του.

Η εκμάθηση του επαγγέλματος, των αξιών και των αντιλήψεων της κοινωνίας τους, και κατά συνέπεια του κοινωνικού τους ρόλου εντός αυτής, αποτελούν κομβικά σημεία της εκπαίδευσης των Τσιγγάνων (Ρομ).

Από έρευνα που διεξήγαγε το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ-

σαλονίκης στην περιοχή του Δενδροπόταμου για την εκπαίδευση των παιδιών που ανήκουν σε μειονοτικές ομάδες, προέκυψε ότι τα τσιγγανόπουλα παρουσίαζαν τα χαμηλότερα ποσοστά σχολικής παρακολούθησης (από τα 332 παιδιά Τσιγγάνων που είχαν εγγραφεί στο σχολείο, μόνο το ένα τρίτο αποφοίτησε). Η έρευνα απευθυνόταν, εκτός από τα παιδιά, και στους γονείς και προέκυψε ότι οι Τσιγγάνοι γονείς δε θεωρούν ότι το σχολείο έχει κάποια σχέση με τις δικές τους εκπαιδευτικές πρακτικές και τους εμπειρικούς τρόπους εκμάθησης ούτε ότι ευνοεί την επαγγελματική αποκατάσταση των παιδιών τους. Ακόμα οι γονείς θεωρούν ότι η παρακολούθηση του σχολείου στερεί το παιδί από την οικογένεια για σημαντικό χρόνο και έτσι δεν έχει τη δυνατότητα να εκπαιδευτεί στο επάγγελμα, αλλά και να συνεισφέρει οικονομικά στην οικογένεια (*Dikaiou, 1990*).

Το εκπαιδευτικό σύστημα, ανοίκειο και περιοριστικό για τους Τσιγγάνους, δε λαμβάνει υπόψη τις ιδιαίτερες δεξιότητες και το διαφορετικό τρόπο εκμάθησης των τσιγγανόπουλων που έχουν γαλουχηθεί σε μια προφορική κουλτούρα (*Liegeois, 1987*).

Οι στρατηγικές κοινωνικής δράσης της τσιγγάνικης κοινωνίας καθορίζουν το γάμο σε νεαρή ηλικία ως προαπαιτούμενο ένταξης στην ομάδα. Αυτό σημαίνει ότι αναλαμβάνουν έναν κοινωνικό ρόλο μέσα στην ομάδα που έρχεται σε αντίθεση με τις αναγκαιότητες ένταξής τους στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Το σχολείο, ως φορέας κοινωνικοποίησης και ως μηχανισμός αναπαραγωγής των κυρίαρχων κοινωνικών μοντέλων, καθίσταται απειλητικό για τη συμμετοχή του τσιγγανόπουλου, αφού είναι δυνατό να δρα αφομοιωτικά, ανατρεπτικά για τις αντιλήψεις, τις συμπεριφορές και τον τρόπο σκέψης που έχει διδαχτεί και διαμορφώσει μέσα στη δική του ομάδα. Επιπλέον και οι γονείς, από την πλευρά τους, φοβούνται ότι το σχολείο θα επηρεάσει αρνητικά τα παιδιά τους και ότι θα τους περάσει αλλότρια πρότυπα που είναι δυνατό να απειλήσουν τη συνοχή της ομάδας (*Dikaiou, 1990 – Liegeois, 1987*).

Εξετάζοντας το ζήτημα της εκπαίδευσης και από την πλευρά της ευρύτερης κοινωνίας, μπορούμε να αναφέρουμε ότι η απόρριψη από το σχολικό περιβάλλον –μαθητές, γονείς και δασκάλους– δρα ανασταλτικά για τη συμμετοχή του τσιγγανόπουλου στην εκπαιδευτική διαδικασία. Σε πολλές περιπτώσεις αποτελεί καθοριστικό παράγοντα από την πλευρά του παιδιού για τη διακοπή της συμμετοχής του στην εκπαί-

δευση (*Dikaiou, 1990*). Η απόρριψη αυτή παίρνει κάποιες φορές ακραίες διαστάσεις (*Ντούσας, 1991*).

Μέχρι το 1982 κανείς επίσημος φορέας δεν επιδίωξε να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις εκείνες που είναι απαραίτητες ώστε να υπάρξουν ευκαιρίες για τους Τσιγγάνους να συμμετάσχουν στην εκπαιδευτική διαδικασία, αν και από το Σύνταγμα του 1976 κρίνεται υποχρεωτική η εννιάχρονη εκπαίδευση.

Η εκπαίδευση, ως σημαντικό κοινωνικό αγαθό, δημιουργεί προϋποθέσεις για πρόσβαση σε άλλα κοινωνικά αγαθά που φαίνεται να απολαμβάνουν οι υπόλοιποι Έλληνες. Ο αποκλεισμός από την εκπαίδευση μειώνει τις δυνατότητες επιλογών των ίδιων, αμβλύνει το πεδίο αλληλοδράσης με τους μη Τσιγγάνους και τους στερεί τη δυνατότητα να έχουν πρόσβαση στην πληροφορία. Η έλλειψη εκπαίδευσης καθιστά τον Τσιγγάνο αδύναμο να ασκήσει τα δικαιώματά του ως Έλληνας πολίτης, τον αποκλείει σε ορισμένες περιπτώσεις από παραγωγικές διαδικασίες και του στερεί τις δυνατότητες να διαπραγματευτεί με το περιβάλλον του, να διεκδικεί, να συμμετέχει στα κέντρα λήψης αποφάσεων και σε κάποιες περιπτώσεις να υπερασπίζει την ίδια την κουλτούρα και την πολιτισμική του ταυτότητα μέσα από συνειδητούς τρόπους δράσης.

Είναι όμως εξίσου σημαντικό να λαμβάνουμε υπόψη ότι ένα εκπαιδευτικό σύστημα που αγνοεί τη διαφορετικότητα, που δεν αντιλαμβάνεται τις δεξιότητες και τον ιδιαίτερο τρόπο μάθησης του τσιγγανόπουλου, ούτε αναγνωρίζει και εκτιμά τη δική του κουλτούρα και γλώσσα, που δεν υπολογίζει τις νόρμες της δικής του κοινωνίας είναι καταδικασμένο σε απόρριψη από το ίδιο, αλλά και ο ίδιος ο Τσιγγάνος ταυτόχρονα, μη συμμετέχοντας σε αυτό, οδηγείται στην περιθωριοποίηση και τον αποκλεισμό. Για το λόγο αυτό, είναι σημαντικό οποιεσδήποτε πολιτικές που σχετίζονται με την εκπαίδευση των Τσιγγάνων να μην αποτελούν προϊόν εθνοκεντρικής θεώρησης. Αν η επιθυμία ένταξης των Τσιγγάνων (Ρομ) δεν προσβλέπει μόνο στη δημιουργία αυτόνομων ή επικουρικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων που να αφορούν αποκλειστικά τη συγκεκριμένη ομάδα, είναι σημαντικό το υπάρχον εκπαιδευτικό σύστημα να διευρύνει τη φιλοσοφία του και να συμπεριλάβει στη θεώρησή του τις διαφορετικές εθνοτικές ομάδες που συναπαρτίζουν την ελληνική κοινωνία, μεταξύ των οποίων και οι Τσιγγάνοι (Ρομ), παρέχοντας εκπαίδευση που να καλύπτει τις ανάγκες των ομάδων οι οποίες επιδιώκει να συμμετέχουν σε αυτό.

7. Πρόνοια – υγεία – ασφάλιση

Η χρήση των υπηρεσιών πρόνοιας, υγείας και ασφάλισης, αν και είναι μεγαλύτερη σε σχέση με άλλες υπηρεσίες που χρησιμοποιούν οι Τσιγγάνοι, δεν μπορεί να θεωρηθεί από τα υπάρχοντα δεδομένα ως ικανοποιητική. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι το γεγονός αυτό σχετίζεται με ορισμένους παράγοντες, όπως: α) την έλλειψη πληροφόρησης σχετικά με την ύπαρξη των προσφερομένων, β) την ύπαρξη ενός άτυπου δικτύου αλληλοβοήθειας που στηρίζεται στις συγγενικές ομάδες και γ) την αδυναμία των υπηρεσιών αυτών να ανταποκριθούν στις ανάγκες των Τσιγγάνων.

Από έρευνα στο Βλυχό Μεγάρων (*Σώστε τα Παιδιά, 1987*), το 84% των ατόμων δεν έχουν επιδότηση. Η έρευνα του ΕΟΠ (*ΕΟΠ – ΕΜΠ, 1991-92*) δείχνει καλύτερα αποτελέσματα (βλ. Πίνακα). Το 50% των ερωτηθέντων απαντούν ότι έχουν πρόβλημα πρόνοιας, ενώ σε άλλη έρευνα στην περιοχή των Άνω Λιοσίων το ποσοστό που παίρνει επιδόματα βρίσκεται στο 15.2% (*Κοκκινάκη, 1983*). Τα επιδόματα που παίρνουν οι περισσότεροι Τσιγγάνοι και που γι' αυτά είναι περισσότερο ενημερωμένοι είναι τα επιδόματα πολύτεκνων οικογενειών και παιδικής προστασίας. Μεγαλύτερο ποσοστό είναι κάτοχοι χαρτιού απορίας ή κοινωνικής προστασίας: 62% στα Άνω Λιόσια (*Κοκκινάκη, 1983*).

Προβλήματα υγείας αντιμετωπίζει ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό (βλ. Πίνακα), με υψηλό ποσοστό νευρολογικών προβλημάτων (11.2% στα Άνω Λιόσια), ασθενειών των οστών (9.8% στα Λιόσια και 17 ατόμων στα 112 ερωτηματολόγια στο Βλυχό) και ασθενειών του κυκλοφορικού συστήματος (9.8% στα Λιόσια και 12 ατόμων σε 112 ερωτηματολόγια στο Βλυχό). Οι περισσότερες από τις ασθένειες αυτές σχετίζονται με κακές συνθήκες διαβίωσης. Στο νοσοκομείο πηγαίνουν συχνά, αλλά μεγάλο ποσοστό χρησιμοποιεί ιδιώτη γιατρό. Στο Βλυχό 47.3% χρησιμοποιεί ιδιώτη γιατρό και 36% πηγαίνει σε νοσοκομείο. Κάποιοι από αυτούς χρησιμοποιούν υπηρεσίες του ΠΙΚΠΑ, του Υπουργείου Υγείας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, του ΟΓΑ, ποσοστό 10.8%, ένα όχι μικρό ποσοστό πηγαίνει σε πρακτικούς γιατρούς, 5.9% (*Σώστε τα Παιδιά, 1987*), ενώ στα Λιόσια το 66.5% πηγαίνει σε ιδιωτικό γιατρό, το 24% στα νοσοκομεία και στα εξωτερικά ιατρεία ιδρυμάτων.

Μεγάλο σχετικά ποσοστό από τους πληθυσμούς αυτούς (9.5%) πηγαίνει στους πρακτικούς γιατρούς της φυλής του (Κοκκινάκη, 1983).

Τέλος, το μεγαλύτερο ποσοστό των Τσιγγάνων (Ρομ) δεν έχει ασφάλιση. Το 91% στα Άνω Λιόσια δεν έχει κανενός είδους ασφάλιση, στην Κάτω Αχαγιά το ποσοστό των ανασφάλιστων φθάνει στο 88.46%, ενώ στην Αγία Βαρβάρα μόνο το 13.70% είναι ανασφάλιστοι (Κοκκινάκη, 1983 – Παυλή/Σιδέρη, 1990). Παρατηρείται ακόμα υψηλό ποσοστό παιδιών που δεν εμβολιάζονται, όπως προκύπτει από στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας.

Τα τελευταία χρόνια, ειδικά στους πλέον ενσωματωμένους τσιγγάνικους πληθυσμούς, όπως είναι η Αγία Βαρβάρα, έχει παρατηρηθεί αύξηση των ποσοστών αλκοολισμού και χρήσης ναρκωτικών ουσιών. Έχοντας στη διάθεσή μας στοιχεία που στηρίζονται σε μαρτυρίες των κατοίκων της περιοχής αλλά και σε κάποιες δηλώσεις από συνεντεύξεις των εκπροσώπων τους, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η αύξηση των θυμάτων του αλκοολισμού και των ναρκωτικών, συνυπολογίζοντας και τα υψηλά ποσοστά νευρολογικών προβλημάτων, είναι αποτέλεσμα της στρεβλής ενσωμάτωσης της ομάδας στις νέες συνθήκες, οι οποίες δεν ανταποκρίνονται στις παραδοσιακές αξίες και αντιλήψεις, αλλά και στο σπάσιμο των συγγενικών δεσμών που λειτούργησαν κατά την παράδοση υποστηρικτικά για τον Τσιγγάνο. Τέτοια φαινόμενα επιτείνουν την περιθωριοποίηση και τον αποκλεισμό της ομάδας και χρήζουν συστηματικής διερεύνησης.

8. Πολιτικές παρέμβασης – προτάσεις

8.1. Ελλάδα

Οι πολιτικές που ασκήθηκαν σε σχέση με τους Έλληνες Τσιγγάνους θέλησαν να έχουν το χαρακτήρα παρέμβασης με στόχο την κοινωνική ένταξη των Τσιγγάνων. Όλες οι πολιτικές που άσκησαν μέχρι τώρα οι διάφοροι φορείς δηλώνουν την πρόθεση να εντάξουν και όχι να αφομοιώσουν τους Τσιγγάνους και στηρίζονται σε τρεις κυρίως άξονες: εκπαίδευση, επαγγελματική κατάρτιση, ευαισθητοποίηση.

Η πρώτη οργανωμένη προσπάθεια παρέμβασης σε περιορισμένη

κλίμακα στους τσιγγάνικους πληθυσμούς ξεκίνησε από την οργάνωση κοινοτικής ανάπτυξης *Σώστε τα Παιδιά*, το 1980, με τη δημιουργία ενός Κοινωνικού Κέντρου για τους Ρομ στην Κοπρεσιά των Άνω Λιοσίων.

Το 1985 η οργάνωση, εκτιμώντας την αναγκαιότητα επέκτασης του προγράμματος και για τις ανάγκες της κοινότητας των Μεγάρων, ιδρύει ένα ακόμα Κέντρο στην περιοχή του Βλυχού. Οι στόχοι εργασίας στις συγκεκριμένες περιοχές ήταν: α) γνωριμία με την κοινότητα, β) προώθηση ψυχαγωγικών, επιμορφωτικών και εκπαιδευτικών προγραμμάτων για τα τσιγγανόπουλα της περιοχής, γ) σύνδεση των Τσιγγάνων με τις υπηρεσίες που παρείχε η ευρύτερη κοινότητα, δ) ανάπτυξη και διατήρηση της κοινωνικής λειτουργικότητας του παιδιού και του ενήλικα Τσιγγάνου, ε) κινητοποίηση των Τσιγγάνων στην αυτοοργάνωση, στ) ευαισθητοποίηση της κοινότητας, ζ) ευαισθητοποίηση των ίδιων των Τσιγγάνων για διατήρηση της πολιτιστικής τους ταυτότητας. Στα Λιόσια από την ίδια οργάνωση ξεκίνησε το 1980 εκπαιδευτικό πρόγραμμα σχολικής και προσχολικής ηλικίας με βάση τη μέθοδο αλληλοδιδασκτικής *Gorgone*, το οποίο εγκαταλείφθηκε μετά την εκπαιδευτική παρέμβαση του επίσημου κρατικού φορέα, της Λαϊκής Επιμόρφωσης, το 1983.

Από την οργάνωση διεξήχθησαν κατά τη διάρκεια εφαρμογής των προγραμμάτων περιορισμένης κλίμακας έρευνες για την ανίχνευση της κοινωνικής κατάστασης των Τσιγγάνων (Ρομ) στις δύο περιοχές του επιχειρησιακού της πεδίου.

Το χειροτεχνικό πρόγραμμα *Sunava* του *Σώστε τα Παιδιά*, που τέθηκε σε εφαρμογή με τη χρηματοδότηση του Υπουργείου Πολιτισμού, είχε στόχο την αξιοποίηση των χειροτεχνικών δυνατοτήτων των γυναικών, με ασχολίες που εντάσσονται μέσα στο πλαίσιο των καθημερινών τους ενασχολήσεων, την ανάδειξη και ενδυνάμωση της ιδιαίτερης πολιτιστικής ταυτότητας της Τσιγγάνας και τη σύνδεση των δραστηριοτήτων τους με την παραγωγή. Από το *Σώστε τα Παιδιά* διαμορφώνεται σήμερα ένα αυτοδιαχειριζόμενο εργαστήριο υφαντικής για τις γυναίκες, ενώ στα Άνω Λιόσια συνεχίζει να λειτουργεί το τροχόσπιτο της οργάνωσης. Η προσπάθεια της οργάνωσης να επεκταθεί το πρόγραμμα επαγγελματικής κατάρτισης και στους άνδρες δεν είχε απήχηση.

Οι υπεύθυνοι των προγραμμάτων αυτών εκτιμούν ότι υπήρξε ανταπόκριση των Τσιγγάνων, αν και δεν επιτεύχθηκαν όλοι οι στόχοι

τους ούτε και έγινε εφικτό να υπάρξει συνεργασία με υπεύθυνους φορείς για τους Τσιγγάνους για το συντονισμό των ενεργειών αυτών και την ανταλλαγή εμπειριών.

Η επίσημη κρατική παρέμβαση στο χώρο των Τσιγγάνων (Ρομ), κατόπιν αλληπάλληλων συστάσεων του Συμβουλίου της Ευρώπης²⁵ στα κράτη-μέλη του αναφορικά με την αντιμετώπιση των τσιγγάνικων πληθυσμών στην Ευρώπη, έγινε μέσω του θεσμού της Λαϊκής Επιμόρφωσης και ξεκίνησε το 1983. Μέχρι τότε το Κράτος τούς είχε αντιμετωπίσει με αδιαφορία, ενώ οι άλλες ευρωπαϊκές χώρες είχαν ήδη αρχίσει να διαμορφώνουν ολοκληρωμένες στάσεις και πολιτικές που αφορούσαν τους τσιγγάνικους πληθυσμούς. Η παρέμβαση της Λαϊκής Επιμόρφωσης στις «ειδικές πληθυσμιακές ομάδες», στις οποίες περιλαμβάνονται και οι Τσιγγάνοι, είχε στόχο τη «δυναμική κοινωνική τους ένταξη», θέτοντας ως προϋποθέσεις το σεβασμό στον τρόπο ζωής τους, τη διατήρηση της ταυτότητάς τους και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της ίδιας της ομάδας, εξασφαλίζοντας τη συμμετοχή των ίδιων των ενδιαφερομένων στις διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης και αποσκοπώντας στην καλλιέργεια θετικής στάσης των Τσιγγάνων απέναντι στον κυρίαρχο πληθυσμό (ΓΓΛΕ, 1989, 31).

Η εκπαίδευση θεωρήθηκε ως ένας από τους σημαντικότερους άξονες παρέμβασης στους τσιγγάνικους πληθυσμούς: για το σκοπό αυτό εκπονήθηκε πρόγραμμα-πilotος για την εκπαίδευση. Στο πλαίσιο αυτού του προγράμματος δράσης, λειτούργησαν προγράμματα όπως επιμόρφωσης επιμορφωτών Τσιγγάνων, δημιουργία φροντιστηριακών προπαρασκευαστικών μαθημάτων σε τσιγγανόπουλα με σκοπό να ενταχθούν στο επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα και μαθήματα εκπαίδευσης ανηλίκων.

Παράλληλα δημιουργήθηκε μια σειρά υποστηρικτικών προγραμμάτων, όπως αγωγής υγείας, νομικής κάλυψης. Δημιουργήθηκαν κέντρα πολιτιστικής δημιουργίας των Τσιγγάνων, καθώς και τμήματα επαγγελματικής κατάρτισης, ενώ εκπονήθηκαν μελέτες που προέβλεπαν τη διαμόρφωση κοινοτικών καταυλισμών. Στην περιοχή της Αγίας Βαρβάρας δημιουργήθηκε, με τη βοήθεια της Λαϊκής Επιμόρφωσης, Σύλλογος Γυναικών. Για τα προγράμματα αυτά υπήρξε κάποια συνεργασία συναρμόδιων φορέων, όπως των Υπουργείων Παιδείας, Υγείας και Πρόνοιας και Εσωτερικών, όχι όμως αρκετά αποτελεσματική.

Από τον ίδιο φορέα έγινε μια προσπάθεια ευαισθητοποίησης του

κοινού και γυρίστηκε μια 30λεπτη ταινία για τη ζωή και τον ιδιαίτερο τρόπο ζωής των Τσιγγάνων.

Το πρόγραμμα επιμόρφωσης ενηλίκων περιέλαβε 18 νομούς, ενώ αυτό της εκπαίδευσης τσιγγανόπαιδων, το οποίο καλύπτει 54 νομαρχίες, σύμφωνα με εκτιμήσεις του ίδιου φορέα, είχε επιτυχία.²⁶

Τον προηγούμενο χρόνο εξέδωσε ειδικό αναγνωστικό προοριζόμενο για τα τσιγγανόπουλα.

Οι ενέργειες των κρατικών φορέων που ασχολήθηκαν με την παρέμβαση στους Έλληνες Τσιγγάνους ήταν σε γενικές γραμμές συντονισμένες με τις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου ως προς τη διαμόρφωση των στόχων τους. Ωστόσο η αξιολόγηση κάθε προσπάθειας γίνεται από τα αποτελέσματά της. Ενώ υπήρξε ένα δυναμικό ξεκίνημα και είχαν διαμορφωθεί σαφείς και ολοκληρωμένοι στόχοι, με την πάροδο του χρόνου αποδυναμώθηκαν πολλά από τα προγράμματά της.

Η πενιχρή χρηματοδότηση, η αδυναμία σχεδιασμού στη βάση επαρκών δεδομένων σχετικά με τη φυσιογνωμία και τις ανάγκες των Ελλήνων Τσιγγάνων, οι καθυστερήσεις στην εκτέλεση των προγραμμάτων, η έλλειψη συντονισμού και οργάνωσης, η ανεπάρκεια εξειδικευμένου προσωπικού, οι συχνές και άκριτες αλλαγές των προσώπων που στελέχωναν τα προγράμματα, η έλλειψη αυτοαξιολόγησης και συνεργασίας ανάμεσα σε κρατικούς φορείς, Τοπική Αυτοδιοίκηση αλλά και άλλους φορείς που ασχολήθηκαν με παρεμβάσεις στους Τσιγγάνους, όπως και εγγενείς αδυναμίες και δυσλειτουργίες της κρατικής μηχανής έχουν οδηγήσει κάποια από τα προγράμματα αυτά σε υπολειτουργία.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί ότι η συμμετοχή με τον έναν ή τον άλλο τρόπο των τσιγγάνικων οργανώσεων υπήρξε ασήμαντη.

Προσπάθειες παρέμβασης στους Τσιγγάνους έγιναν και γίνονται στο πλαίσιο του προγράμματος *Φτώχεια*, σε συνεργασία με τις ευρωπαϊκές κοινότητες. Το πρόγραμμα αυτό συμπεριέλαβε τις περιοχές Άνω Λιοσίων και Θεσσαλονίκης.

Το πρόγραμμα *Φτώχεια 3*, που τώρα πραγματοποιείται στους τσιγγάνικους συνοικισμούς της Θεσσαλονίκης (Εύοσμο, Μενεμένη, Ελευθέριο-Κορδελλιά) σε συνεργασία με διάφορους φορείς (Τοπική Αυτοδιοίκηση, ΑΠΘ, ΟΑΕΔ, ΝΕΛΕ, Πολιτιστικό Σύλλογο Τσιγγάνων Δενδροπόταμου, ΕΟΠ κ.ά.), θέτει ως στόχους την επαγγελματική απο-

κατάσταση, την υγεία, το δικαίωμα στην πληροφόρηση, την εκπαίδευση, τις κοινωνικές υπηρεσίες και την παιδική προστασία, μέσα από την απόπειρα αυτοοργάνωσης των ίδιων των Τσιγγάνων, την προσπάθεια ενίσχυσης της αυτοσυνείδησης, την ευαισθητοποίηση του κοινού και την επίτευξη της αποτελεσματικής συνεργασίας των διαφόρων φορέων.²⁷

Δυσχέρειες καταγράφονται σε σχέση με τη χρηματοδότηση, τη συνεργασία των διαφόρων φορέων, ιδιαίτερα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, και το συντονισμό των προσπαθειών.

8.2. Ευρωπαϊκές πολιτικές για τους Τσιγγάνους

Οι συστάσεις του Συμβουλίου Υπουργών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας είχαν στόχο τη συντονισμένη προσπάθεια των κρατών-μελών για την εξεύρεση τρόπων ένταξης των τσιγγάνικων πληθυσμών στην ευρύτερη κοινωνία. Οι συστάσεις αυτές προτείνουν στις χώρες-μέλη να λάβουν όλα τα απαραίτητα μέτρα για να εξαλειφθούν οι διακρίσεις σε βάρος τους και παράλληλα να διατηρηθεί η μορφωτική κληρονομιά και η ταυτότητα των πληθυσμών αυτών. Οι προτάσεις συνιστούν τα μέτρα να είναι κατά τέτοιο τρόπο επεξεργασμένα, ώστε να μη θίγεται η ιδιαίτερη πολιτιστική ταυτότητα της ομάδας και να ευνοείται η συμμετοχή των ίδιων των νομάδων στη λήψη και την εφαρμογή των μέτρων αυτών.

Οι πολιτικές που προτείνονταν έπρεπε να είναι τέτοιες, ώστε ο τρόπος ζωής των νομάδων να μην τους εμποδίζει να απολαμβάνουν δικαιώματα, αλλά και να εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους.²⁸ Για την αποτελεσματικότερη εφαρμογή αυτών των πολιτικών κρίθηκε απαραίτητη η συνεργασία των τοπικών φορέων και έγινε πρόταση συνεργασίας ανάμεσα στους διάφορους τοπικούς φορείς.²⁹

Οι βασικοί άξονες δράσης που προτάθηκαν από το Συμβούλιο της Ευρώπης και που οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, ανάλογα με τις ανάγκες τους και τις κατά τόπους συνθήκες, υιοθέτησαν είναι:

- α) Γενική ευαισθητοποίηση και γνωριμία της ευρύτερης κοινωνίας με τους Τσιγγάνους, την ιστορία και τον πολιτισμό τους.³⁰
- β) Εξασφάλιση στέγης και χώρων στάθμευσης.³¹

- γ) Εκπαίδευση.³²
- δ) Επαγγελματική καθοδήγηση και κατάρτιση.
- ε) Κοινωνική ασφάλιση.
- στ) Υγεία και πρόνοια.

Το Συμβούλιο της Ευρώπης, αξιολογώντας τις καινούριες ανάγκες και τα προβλήματα των τσιγγάνικων πληθυσμών και σε συνεργασία με τις διεθνείς τσιγγάνικες οργανώσεις, όπως είναι το *Congresso Romano*, διευρύνει το πεδίο του προβληματισμού του. Η σύσταση 1203 (1993) σχετικά με τους Τσιγγάνους στην Ευρώπη αναγνωρίζει τους Τσιγγάνους ως μειονότητα η οποία δεν ανταποκρίνεται πάντα στους ορισμούς της εθνικής ή γλωσσικής μειονότητας, ωστόσο διακρίνεται από τους άλλους πληθυσμούς στη βάση της πολιτισμικής της διαφορετικότητας.

8.3. Προτάσεις

Προτάσεις για την άσκηση πολιτικών σε σχέση με τους τσιγγάνικους πληθυσμούς έχουν ήδη διατυπωθεί σε κάποια σημεία της παρούσας έκθεσης.

Η σχετική ανεπάρκεια και τα διάσπαρτα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας για την κοινωνική κατάσταση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα καθιστούν αναγκαία τη διεξαγωγή σε ευρεία κλίμακα ερευνών που να αφορούν την ομάδα αυτή. Οι πολιτικές παρέμβασης στους τσιγγάνικους πληθυσμούς κρίνεται σκόπιμο να στηρίζονται σε επαρκή και αξιόπιστα ερευνητικά δεδομένα.

Οι ποιοτικές μέθοδοι μπορούν να είναι αποτελεσματικές στην εκμάθηση ανάγνωσης για κοινωνίες χωρίς γραφή, όπως είναι η τσιγγάνικη (*Okely, 1987*).

Οι κοινωνιολογικές μελέτες με κλειστό ερωτηματολόγιο, στους Τσιγγάνους που δεν είναι εξοικειωμένοι με τη γραπτή κουλτούρα, μπορεί να είναι μόνο ενδεικτικές των παραμέτρων που ο ίδιος ο ερευνητής θέτει. Κρίνουμε απαραίτητη τη δημιουργία ενός κέντρου τεκμηρίωσης όπου θα βρίσκονται συγκεντρωμένα τα στοιχεία που

σχετίζονται με την τσιγγάνικη κοινωνία και κουλτούρα. Αντίστοιχα κέντρα υπάρχουν σε άλλες χώρες της Ευρώπης και έχουν προωθήσει σημαντικά τη γνωριμία με τον τσιγγάνικο πολιτισμό.

Με βασική προϋπόθεση τη γνωριμία με την τσιγγάνικη κοινότητα, τις ιδιαιτερότητες και τις ουσιαστικές ανάγκες της, αλλά και την προσπάθεια εξασφάλισης της συμμετοχής των Τσιγγάνων, κρίνεται σκόπιμο οι πολιτικές που θα ακολουθηθούν να κινηθούν στους εξής άξονες:

- α) Ευαισθητοποίηση-ενημέρωση της ευρύτερης κοινωνίας για τους Τσιγγάνους. Οι προσπάθειες πρέπει να στοχεύουν στη δημιουργία συνθηκών επικοινωνίας ανάμεσα στους Τσιγγάνους και τους μη Τσιγγάνους. Απαραίτητη θεωρείται, σε ένα πρώτο επίπεδο, η ευαισθητοποίηση των τοπικών φορέων, ο συντονισμός των προσπαθειών των φορέων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και, σε ένα δεύτερο επίπεδο, η συμμετοχή των φορέων αυτών στην προσπάθεια ευαισθητοποίησης της ευρύτερης κοινωνίας.
- β) Προσπάθεια ενημέρωσης των Τσιγγάνων για τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους. Δημιουργία συμβουλευτικών σταθμών για τους Τσιγγάνους σε διάφορες περιοχές.
- γ) Παροχή υλικών μέσων, έργων υποδομής, για τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των Τσιγγάνων, που θα συμπεριλαμβάνει βελτίωση των συνθηκών εγκατάστασης και στέγασης, εξασφάλιση προϋποθέσεων για εργασία και επαγγελματική κατάρτιση, ενημέρωση για τη χρήση των υπηρεσιών πρόνοιας, υγείας και κοινωνικής ασφάλισης και διαμόρφωση προγραμμάτων αγωγής υγείας, διαμόρφωση εκπαιδευτικών προγραμμάτων προσαρμοσμένων στην κουλτούρα και τις ανάγκες της ομάδας αυτής, χρήση των δεξιοτήτων και ικανοτήτων τους σε δημιουργικές απασχολήσεις και μέσα από δημιουργικές διαδικασίες.
- δ) Ενίσχυση της ευρύτερης κοινωνικής συμμετοχής των Τσιγγάνων, παροχή κινήτρων για συμμετοχή στην κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική ζωή.
- ε) Δημιουργία προϋποθέσεων για ανάπτυξη τσιγγάνικης κουλτούρας και γλώσσας.

στ) Αυτοοργάνωση και αυτοδιαχείριση, ως απώτερος στόχος όλων των προσπαθειών.

Απαραίτητες προϋποθέσεις για την υλοποίηση των παραπάνω είναι η ύπαρξη συγκεκριμένης φιλοσοφίας και πλάνου δράσης, η διασφάλιση της συνεργασίας των φορέων που σχετίζονται με τους Τσιγγάνους, κρατικών και ιδιωτικών, κεντρικών και τοπικών, και των εκπροσώπων των Τσιγγάνων. Θεωρούμε σημαντικό να υπάρχει ένα δίκτυο πληροφόρησης και συνεργασίας με άλλες ευρωπαϊκές και μη χώρες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ως μειονοτική ομάδα, με τη νομική και πολιτική σημασία του όρου, αναγνωρίζονται επίσημα οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης, σύμφωνα με τους όρους της Συνθήκης της Λωζάνης του 1923. Αριθμεί γύρω στις 120.000 άτομα από τα οποία, σύμφωνα με την έκθεση Σιγκουάν της ΕΟΚ, οι 22.000 είναι αθιγγανικής καταγωγής (7.000 στο νομό Έβρου, 9.000 στο νομό Ροδόπης και 6.000 στο νομό Θράκης).
2. Ο όρος *εθνοτική ομάδα* (*ethnic group*) κρίνεται δόκιμος για το χαρακτηρισμό των Τσιγγάνων. «Οι εθνοτικές ομάδες είναι διακριτές, προσδιορίζουν αυτή τους τη διακριτότητα μέσα σε ένα δυναμικό πεδίο αλληλοδράσης και επικοινωνίας με άλλες ομάδες, μοιράζονται βασικές πολιτισμικές αξίες, είναι βιολογικά αυτοσυνεχιζόμενες και παρέχουν την ιδιότητα του μέλους που αναγνωρίζει εαυτό και αναγνωρίζεται από τους άλλους ως ανήκον σε μια κατηγορία διαχωρίσιμη από άλλες κατηγορίες της ίδιας τάξης» (*Barth, 1969, 11*).
3. Αυτά είναι τα κυριότερα αιτήματα των τσιγγάνικων συλλόγων, όπως καταγράφονται από τις κατά καιρούς δηλώσεις τους στον Τύπο αλλά και από προσωπικές συνεντεύξεις με εκπροσώπους τσιγγάνικων οργανώσεων.
4. Το όνομα *Τσιγγάνος* προέρχεται από το *a + θιγγάνος < Ατσιγγανος < Τσιγγάνος*. Στην Ελλάδα είναι επίσης γνωστοί και με το όνομα *Γύφτοι* (προέρχεται από το *Αιγύπτιος*) και με την ονομασία *Κατσιθελλοί* (προέρχεται από το ιταλικό *cattinus*: κακός, φαύλος) που χρησιμοποιείται για τους Τσιγγάνους στη Θεσσαλία και ιδιαίτερα στη Δυτική Θράκη. Δεν πρόκειται για ομάδες διαφορετικής καταγωγής, όπως λανθασμένα έχει διατυπωθεί από κάποιους συγγραφείς (*Μπίρης, 1942, Μπίρης, 1954*). Η καταγωγή τους, σύμφωνα με γλωσσολογικές μελέτες, είναι από τη βορειοδυτική Ινδία, από την οποία για ανεξακρίβωτους λόγους έφυγαν περίπου τον 9ο μ.Χ. αιώνα (*Lipa, 1985*). Οι ίδιοι αυτοαποκαλούνται *Ρομ*, ονομασία που προέρχεται είτε από το βυζαντινό *Ρωμαίοι* ή *Ρωμανία* είτε είναι λέξη σανσκριτικής καταγωγής.
5. Η πρώτη μαρτυρία για την παρουσία Τσιγγάνων στην Ελλάδα αλλά και στο χώρο της Ευρώπης γενικότερα προέρχεται από το *Βίο του Αγίου Γεωργίου του Αθωνίτη*.

- γεωργιανού κειμένου της Μονής Ιθήρων του 1068 μ.Χ. (Soulis, 1961).
6. Τα διάφορα στερεότυπα συνδέονται με την ύπαρξη συγκεκριμένων μύθων, όπως αυτού που έλεγε ότι οι Τσιγγάνοι έφτιαξαν τα καρφιά που σταυρώθηκε ο Χριστός. Ακόμα, την ύπαρξη προκαταλήψεων εκφράζουν οι διάφορες εκφράσεις που εμπεριέχουν τη λέξη *γύφτος* την οποία χρησιμοποιούμε με αρνητικό και υβριστικό τρόπο.
  7. Αξίζει να αναφερθεί ότι σε φυλλάδιο του Δήμου Άνω Λιοσίων, που κυκλοφόρησε το 1991, οι Τσιγγάνοι εντάσσονται στα ειδικά θέματα του Δήμου μαζί με τη χωματερή και τα σκουπίδια. Σε κάποιες περιπτώσεις οι διακρίσεις έχουν πάρει ιδιαίτερα ακραίο χαρακτήρα, όπως στα Εξαμίλια Κορινθίας, βλ. *Ελευθεροτυπία*, 12 Φεβρουαρίου 1986, «Αρνούνται να τον κηδέψουν γιατί είναι Τσιγγάνος».
  8. Αναφέρω ενδεικτικά μερικούς τίτλους δημοσιευμάτων: «Τσιγγάνικος γάμος δε γίνεται χωρίς αίμα», *Ελευθεροτυπία*, 3 Σεπτεμβρίου 1990, «Για μια χούφτα δαχτυλίδια», *Ελευθεροτυπία*, 2 Μαΐου 1991, «Φρικτό έγκλημα Τσιγγάνου: πριόνισε τη γυναίκα του», *Νίκη*, 31 Μαρτίου 1992, «Τσιγγάνικος χορός ληστειών», *Ελευθεροτυπία*, 15 Ιανουαρίου 1992, «Πήραν τα ΕΛΤΑ αμπάριζα Τσιγγάνοι με μαφιόζικο στιλ», *Ελευθεροτυπία*, 15 Ιανουαρίου 1992, «Το περιφερόμενο πρόβλημα», *Αντί*, 26 Ιανουαρίου 1990.
  9. Βλ. «Η Ευρώπη των Τσιγγάνων», *Το Βήμα*, 5 Δεκεμβρίου 1993.
  10. Από πληροφορίες που είχα από εκπροσώπους τσιγγάνικων οργανώσεων αλλά και από συνεντεύξεις των ίδιων στον Τύπο: βλ. *Νίκη*, 11 Νοεμβρίου 1992.
  11. Ο ελεύθερος χρόνος τους διατίθεται κυρίως στο να βλέπουν τηλεόραση, να πηγαίνουν στο καφενείο (οι άνδρες), στο να ακούνε μουσική, να πηγαίνουν σε κέντρα διασκέδασης ή να επισκέπτονται φίλους και συγγενείς, ενώ οι γυναίκες τον διαθέτουν και στο ράψιμο ή πλέξιμο (*Παυλή – Σιδέρη*, 1990). Οι περισσότερες από αυτές τις δραστηριότητες περιορίζουν την κοινωνική συναναστροφή αποκλειστικά με τους Τσιγγάνους.
  12. Αγροτικός οικισμός Τσιγγάνων βορειοδυτικά της Νιγρίτας Σερρών. Μετά την αποξήρανση της Λίμνης του Αχινού, παραχωρήθηκε στους Τσιγγάνους γη για καλλιέργεια. Λόγω απειρίας δεν ήταν αρχικά αποτελεσματικοί ως αγρότες και γι' αυτό στράφηκαν συμπληρωματικά στο εμπόριο και την κτηνοτροφία (*Καλατζόπουλος – Κορρές*, 1977).
  13. «Μάχες σπιτίσιων και παραγκίσιων», *Τα Νέα*, 19 Μαρτίου 1993.
  14. *Τα Νέα*, 11 Αυγούστου 1992.
  15. «Οι Τσιγγάνοι κατά της Μετεγκατάστασης», *Τα Νέα*, 29 Σεπτεμβρίου 1992. Για το ίδιο θέμα, «Ο καιρός των Τσιγγάνων», *Ο Ταχυδρόμος*, 2 Σεπτεμβρίου 1992.
  16. «Η ώρα των Τσιγγάνων», *Έψιλον Ελευθεροτυπίας*, 23 Φεβρουαρίου 1992.
  17. Το στεγαστικό, η άδεια εξάσκησης επαγγέλματος και οι κοινωνικές διακρίσεις είναι τα κύρια προβλήματα και παραμένουν σχεδόν άλυτα από το 1939, χρονιά που ιδρύθηκε ο Πανελλήνιος Μορφωτικός Σύλλογος Ελλήνων Αθιγγάνων. «Για το στεγαστικό έχουμε φτάσει τρεις φορές στο Συμβούλιο της Ευρώπης και στην Unesco, ακόμα και με το Γάλλο πρόεδρο είχαμε συναντηθεί και με άλλους προέδρους από την Ευρώπη». Απόσπασμα συνέντευξης του προέδρου του Μορφωτικού Συλλόγου Ελλήνων Αθιγγάνων, *Σχεδία*, τεύχος 3, Φεβρουάριος 1987.

18. Στοιχεία από την «Τράπεζα Πληροφοριών για Κοινωνικά και Προνοιακά Θέματα» (έρευνα ΕΟΠ – ΕΜΠ, 1991-1992).
19. «Στην Κάτω Αχαγιά με το γυρολογικό εμπόριο ασχολείται ολόκληρος ο ανδρικός πληθυσμός, ενώ οι γυναίκες ασχολούνται με αυτό σε ποσοστό 97.44%». Στον πλέον αστικοποιημένο τσιγγάνικο οικισμό της Αγίας Βαρβάρας «με το γυρολογικό εμπόριο ασχολείται το 35.16% των κατοίκων, το 12.79% είναι καταστηματαρχες, το 0.91% είναι τεχνίτες, το 6.39% έχουν ποικίλες ασχολίες» (Παυλή – Σιδέρη, 1990, 60). «Στα Άνω Λιόσια Αττικής, το 80% των ανδρών ασχολούνται με το εμπόριο, το 6.1% είναι τεχνίτες εξειδικευμένοι, ενώ ένα ποσοστό 3.4% είναι τεχνίτες ημειδικευμένοι» (Κοκκινάκη, 1983, 117).
20. Υπάρχουν για παράδειγμα φάρες που τα μέλη τους ασχολούνται αποκλειστικά με τη μουσική ή κάποιες φάρες που τα μέλη τους είναι τεχνίτες κ.λπ.
21. Σε στοιχεία που εκδόθηκαν από τη ΓΓΛΕ, που περιλαμβάνουν επιστημάνσεις από 39 εκθέσεις σχολικών συμβούλων και 32 ερωτηματολόγια, αναφέρεται ότι στους περισσότερους ερωτηθέντες η έλλειψη σταθερής εργασίας δημιουργεί οικονομικά προβλήματα.
22. Τα ποσοστά είναι ενδεικτικά και όχι αποδεικτικά αφενός εξαιτίας του μικρού δείγματος, αφετέρου λόγω της μη αξιόπιστης ανταπόκρισης των Τσιγγάνων σε τέτοιου είδους κλειστού τύπου ερωτηματολόγια. «Η χρήση κλειστού τύπου ερωτηματολογίων σε μια κοινωνία χωρίς γραφή μπορεί να είναι λιγότερο αξιόπιστη και αντιπροσωπευτική από όσο φαίνεται». (Okely, 1987).
23. Από στοιχεία φορέων του Δενδροπόταμου σχετικά με την κατάσταση μικροπωλητών σε 108 Τσιγγάνους, διαπιστώνουμε ότι ένα πολύ μικρό ποσοστό, 6.4%, κατείχε άδεια μικροπωλητή και από αυτούς ένα ακόμα μικρότερο, 4.6%, την είχε ανανεώσει. Ως βασικότερες αιτίες για την έλλειψη αδειών αναφέρονται η αμέλεια και η άγνοια.
24. *Το Έθνος*, 17.12.1986.
25. Το Συμβούλιο Υπουργών της Ευρώπης ήδη από τη δεκαετία του '60 κάνει συστάσεις στα κράτη-μέλη του για την εναρμόνιση των διαδικασιών ενσωμάτωσης των νομαδικών πληθυσμών στα κράτη-μέλη του.
26. Όπως εκτιμά η ΓΓΛΕ, σε 37 νομαρχίες, από τις 54 που εφαρμόστηκε το πρόγραμμα, κάθε χρόνο λειτουργούσαν γύρω στα 80 τμήματα με ένα μέσο όρο δέκα παιδιών και στο τέλος το 60% αυτών των παιδιών πήγαινε στο σχολείο (από εισήγηση υπευθύνων της ΓΓΛΕ στη Χαλκίδα, τον Ιούνιο του 1992).
27. *Επικοινωνία*, No. 1, 2, 3, 4.
28. Συμβούλιο της Ευρώπης – Επιτροπή Υπουργών. Απόφαση (75) 13 «Περί της συστάσεως επί της κοινωνικής καταστάσεως των Νομαδικών Πληθυσμών στην Ευρώπη».
29. Resolution 125 (1981) «On the role and responsibility of local and regional authorities in regard to the cultural and social problems of populations of nomadic origin».
30. Η ευαισθητοποίηση των κρατών-μελών σχετικά με την τσιγγάνικη κουλτούρα οδήγησε στην ίδρυση ειδικών κέντρων τσιγγανολογικών σπουδών, όπως επίσης και στην προσπάθεια δημιουργίας των προϋποθέσεων εκείνων για συμμετοχή των ίδιων των Τσιγγάνων στην πολιτιστική ζωή κάθε χώρας. Έμφαση δόθηκε στη διαφύλαξη

και την έρευνα της τσιγγάνικης γλώσσας.

31. Για το θέμα αυτό υπήρξαν σοβαρά προβλήματα στην υλοποίησή του αλλά και αντιρρήσεις ως προς τους όρους που η κάθε χώρα επέλεξε για να το αντιμετωπίσει. Στην Αγγλία για παράδειγμα η Caravan Sites Act του 1968, ενώ θεωρήθηκε ως αναγκαιότητα για τους Τσιγγάνους, στην πράξη δημιουργήθηκαν μόνο λίγοι χώροι στάθμευσης. Ακόμα, η εφαρμογή της στάθηκε πρόσχημα για τη θίαιη εκδίωξη Τσιγγάνων από ιδιοκτήτες γαιών, (*Acton, 1974, Kenrick – Backwell, 1990*).
32. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στον τομέα της εκπαίδευσης των Τσιγγάνων στον οποίο επικεντρώθηκαν οι περισσότερες προσπάθειες. Βλ. «Ψήφισμα του Συμβουλίου και των Υπουργών Παιδείας», 22 Μαΐου 1982.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ACTON TH. (1974), *Gypsy politics and social change*, London, Routledge & Kegan Paul.
- BARTH FR. (1969), *Ethnic groups and boundaries*, London, Allen & Unwin.
- ΓΓΛΕ (1989), *Για την αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών προβλημάτων των Τσιγγάνων*.
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΤΑΚΗΣ (1981), *Οι Γύφτοι και το δημοτικό μας τραγούδι*, Αθήνα, Θουκυδίδης.
- ΔΡΑΤΣΙΔΗΣ ΘΑΝΑΣΗΣ (1986), «Η αποσύνθεση των κοινωνικών σχηματισμών της μη μόνιμης εγκατάστασης και η σύγκρουση των αξιών τους με τις αξίες της αστικής κοινωνίας κατά τη διάρκεια της ενσωμάτωσης», εισήγηση στη συνάντηση με θέμα την «Εκπαίδευση των Τσιγγάνων», Αθήνα.
- ΔΡΑΤΣΙΔΗΣ ΘΑΝΑΣΗΣ (1988), «Ο μαγικός λόγος των Γύφτων», *Σχολιαστής*, τ. 60.
- ΔΙΚΑΙΟΥ Μ. (1990), «Illiteracy and Tsigani minority children in Northern Greece: an exploration of parents' and childrens' views», *International Migration*, Vol. XXVII, No. 1, pp. 47-69.
- ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ ΑΡΓΥΡΩ (1990), «Οι Ρομ (Τσιγγάνοι) του Δενδροπόταμου», *Θεσσαλονίκη*, τόμ. 2, σσ. 431-457.
- ΚΑΛΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΟΡΡΕΣ (1977), *Η αστικοποίηση των Τσιγγάνων στον ελληνικό χώρο*, αδημοσίευτη εργασία, ΕΜΠ, έδρα πολεοδομίας.
- ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΙ ΕΦΙ (1988), «L' habitat des Tsiganes», *Etudes Tsiganes*, No. 3, σσ. 4-7.
- KENRICK DONALD & BACKWELL SIAN (1990), *On the verge: the Gypsies of England*, The Runnymede Trust.
- ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ ΣΤΑΜΑΤΙΝΑ (1983), «Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των Τσιγγάνων της περιοχής Άνω Λιοσίων Αττικής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 48, σσ. 110-121.
- KORRE M. & MARSELOS E. (1987), «National report on the situation of Greek Gypsies», in J. P. Liegeois, *School provision for Gypsies and Traveller Children - A Synthesis Report*, Brussels, ECSC-EEC-EAEC.
- ΛΕΠΕΝΙΩΤΗΣ Γ. (1988), «Τσιγγάνοι και ρατσιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό χώρο», *Δελτίο των συνεργαζόμενων οικολογικών και εναλλακτικών οργανώσεων*, τ. 6, τόμ. 8', σσ. 39-44.
- LIEGOIS JEAN-PIERRE (1986), *Gypsies: An illustrated history*, Al Saqi.
- LIEGOIS JEAN-PIERRE (1987), *Gypsies and travellers*, Strasbourg, Council of Europe.

- LIPA JIRI (1985), «Some consequences of the influence of the European environments on Gypsies», *Byzantine studies*, vols. 8, 11, 12.
- ΜΠΙΡΗΣ ΚΩΣΤΑΣ (1942), *Οι Γύφτοι*, Αθήνα.
- ΜΠΙΡΗΣ ΚΩΣΤΑΣ (1954), *Ρομ και Γύφτοι – Εθνογραφία και ιστορία των Τσιγγάνων*, Αθήνα.
- ΝΤΟΥΣΑΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ (1991), «Οι φυλετικές διακρίσεις στην εκπαίδευση των Τσιγγάνων», *Εκπαιδευτική Κοινότητα*, τ. 14, σσ. 32-37.
- ΟΚΕΛΥ JUDITH (1983), *The traveller Gypsies*, Cambridge University Press.
- ΟΚΕΛΥ JUDITH (1987), «Fieldwork up the M1: policy and political aspects», in Jackson A. (ed.), *Anthropology at Home*, ASA monographs.
- ΠΑΥΛΗ ΜΑΡΙΑ, ΣΙΔΕΡΗ ΑΘΗΝΑ (1990), *Οι Τσιγγάνοι της Αγίας Βαρβάρας και της Κάτω Αχαγιάς*, Αθήνα, ΓΓΛΕ.
- PUXON GRATAN (1987), *Roma: Europes' Gypsies*, The Minority Rights Group Report, No. 14
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1930), Αθήνα, ΕΣΥΕ.
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1930), Αθήνα, ΕΣΥΕ.
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1956), Αθήνα, ΕΣΥΕ.
- ΣΩΣΤΕ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ (1987), *Έρευνα καταγραφής πληθυσμού και της σημερινής πραγματικότητας της κοινότητας του Βλοχού Μεγάρων* (ανέκδοτη έρευνα).
- SOULIS GEORGE (1961), *The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages*, *Dumbarton Oaks Papers*, pp. 143-165.
- ΤΟΜΑΣΕΝ-DJURIC (1988), *Gypsies of the World*, New York, Henry Holt and Company.
- ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ ΕΟΠ για Κοινωνικά και Προνοιακά Θέματα (Έρευνα ΕΟΠ – ΕΜΠ, 1991-1992).